

Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
ԱՐՑԱԽԻ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ԱՐԿԵՍՏԸ

Г. АКОПЯН
ИСКУССТВО
СРЕДНЕВЕКОВОГО
АРЦАХА

Н. НАКОВИАН
THE
MEDIEVAL ART
OF ARTSAKH

Պատասխանատու խմբագիր
ՀՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Ս. Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

Ответственный редактор
член-корреспондент АН Арм. ССР
С. С. АРЕВШАТЯН

Editor Corresponding Member of the Armenian Academy of
the Sciences S. S. AREVSHATIAN

Գրքում համառոտակիրեն ներկայացվում է պատմական Հայաստանի Արցախ աշխարհի միջնադարյան հարուստ մշակույթը ճարտարապետությունը, որմնակարչությունը, մանրանկարչությունը և դեկորատիվ կիրառական արվեստը նախատեսվում է ընթերցողների (այն շրջանի և զբոսաշրջիկների համար

В книге представлено богатое искусство средневековья — архитектура, живопись и прикладное искусство Арцахского края исторической Армении

Предназначена для широкого круга читателей и туристов

Rich medieval art of Artsakh architecture, fine and applied arts of Artsakh region of historical Armenia are represented in the guide-book

It is intended for tourists and wide range of readers

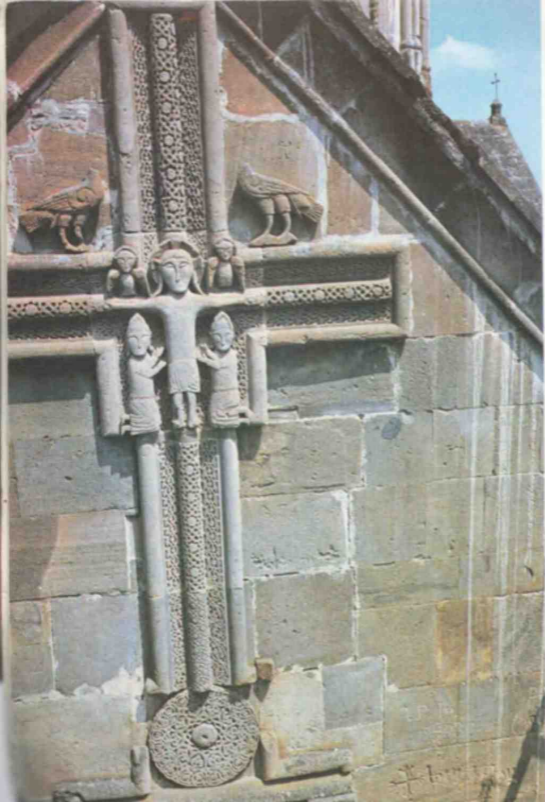
Հ — 4901000000 — 05 91
709(01)91

Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
**ԱՐՑԱԽԻ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ԱՐՎԵՍՏ**

Г. АКОПЯН
**ИСКУССТВО
СРЕДНЕВЕКОВОГО
АРЦАХА**

H. HAKOBIAN
**THE
MEDIÉVAL ART
OF ARTSAKH**

«ԳԱՐԲԵՐԱԿԱՆ»
ԵՐԵՎԱՆ — 1991

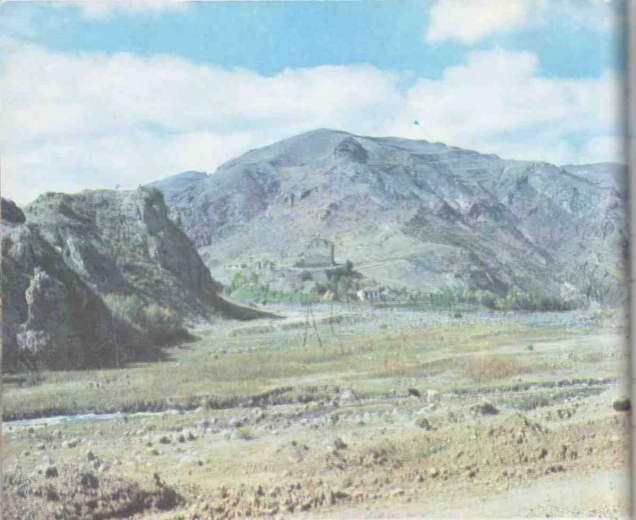
Արցախը պատմական Հայաստանի հնագույն նահանգներից մեկն է՝ փռված Փոքր Կովկասի արևելյան մասում: Ջրառատ գետակներով, սաղարթախիտ անտառներով ու բարեբեր դաշտերով հարուստ այդ երկիրը հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում հարևանում է հայոց Ուտիք նահանգին և մասամբ՝ Աղվանական երկրին, արևմուտքում՝ Վրացական պետությանը, իսկ հարավում նրա սահմանները շփվում են Սյունիքի հետ, հասնելով նույնիսկ Սևանա լճի հյուսիսային ափերը, մինչև Գեղարքունիք: Պատմության տարբեր փուլերում այդ սահմանները տեղաշարժվել են. սակայն բուն կենտրոնական Արցախը միշտ եղել ու մնացել է որպես միջնադարյան Հայաստանի վարչա-քաղաքական խոշոր կազմավորում, նշանակալի դեր խաղալով հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ու մշակույթի զարգացման մեջ:

Դեռևս Վր. արշալույսին Արցախի և Ուտիքի հայ բնակչությունը պայքարի է ելնում

պարսկական տիրապետության դեմ և ստեղծում իր անկախ իշխանությունը: Նրանց Առանշահիկ նախնիները, ըստ ավանդության, սերում էին առասպելական Հայկ նահապետից:

Աղբյուրները վկայում են, որ IX դ. Արցախի հայ իշխանները քաջաբար առճակատել են արաբական բռնակալության դեմ: Ընդ որում, այդ ընթացքում Փոքր Սյունիք — Խաչենի տեր իշխան Սահլ Սմբատյանը այնքան է ամրապնդում իր դիրքը և հեղինակություն վայելում, որ արաբները ստիպված են լինում ընդունել նրա «... իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայաբար»¹: Դարի վերջում ղեկավարությունն անցնում է Սահլ Սմբատյանի որդուն՝ Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչ Համամ Բարեպաշտին: Վերջինիս

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 380

Ընդհանուր տեսարան, Լաչինի շրջան
Лачинский район, общий вид
General view, region of Lachin

անվան հետ է կապվում Հայոց արևելից կողմանց կամ հայ Աղվանքի թագավորության վերականգնման պատիվը²:

Մ. Արցախը, ինչպես նաև Ոստիքի մի մասը, ընդգրկվում են Բագրատունյաց թա-

գավորության մեջ, որն, անկասկած, առաջադիմական երևույթ էր: Նոր իրադրության կարևոր դրսևորումներից էր Խաչենի իշխանության հիմքի վրա Փռոչսոսի անկախ թագավորության առաջացումը: Այդ թագավորությանը, սակայն, վիճակված չէր՝ երկար կյանք ունենալ: Միջ. 40-ական թթ. ողջ Հայաստանը, ներառյալ Արցախն ու Ոստիքը, կուլ գնաց սել-

² Ք. Ուլուքաբջյան, Խաչենի իշխանությունը 10 — 15-րդ դդ., Երևան, 1975, էջ 75:

շուկ վաչկատուն ցեղերի ասպատակություններին ու նվաճումներին:

Մեջլուկյան տիրապետության շրջանում, հավատարիմ իրենց ազատատենչ ոգուն, Արցախի և Սյունիքի իշխանները կրկին պայքարի դրոշ են մեկնում մահմեդական բռնակալության դեմ: Ազատագրական այդ պայքարի քաղաքական ու բարոյական պատվարը XII դ. դառնում են Վրացական պետության մեջ մեծ դիրքի հասած Ջաքարյան հզոր իշխանները: Վերջիններին խելամիտ ու հետևողական պայքարը, վրաց թագավորության գործուն մասնակցությամբ, պսակվում է հաջողությամբ: Մեջլուկներից ազատագրվում են Հայաստանի մի շարք նահանգներ, այդ թվում Արցախը և Ուտիքի մի մասը:

Քաղաքական ու ռազմական այդ հաջողությունները խթանում են ոչ միայն ազգահավաքման կարևոր գործին, ինքնուրույնության գաղափարին, այլև ամուր հող ստեղծում սոցիալական կյանքի ու մշակույթի զարգացման համար: Սկսվում է ընդհանուր գարթոնքի մի շրջան, որի ֆոնի վրա նկատելի է դառնում հատկապես Ներքին Խաչենի իշխանության եռանդուն գործունեությունը, որն իր անկախությունը ձեռք էր բերել դեռևս ազատագրական պայքարի սկզբնական շրջանում: Իշխանության հիմնադիրը Վախտանգ Մեծն էր (1120—1150 թթ.), որին հաջորդում է Հասան Մեծը (1150—1181 թթ.): Այնուհետև իշխանության աթոռը զբաղեցնում է Հասանի որդին՝ Վախտանգ Տանգիկը (մահ. 1214 թ.): Ի դեպ, սա ամուսնացել էր Վրաց-հայկական միացյալ զորքերի գերագույն հրամանատար Սարգիս Ջաքարյանի դստեր, շնորհալի նկարչուհի Խորիշահի հետ, որի մասին առիթ կունենանք խոսելու:

Վախտանգ Տանգիկին հաջորդում է Հասան Ջալալը (1214—1261 թթ.), հայոց արևելից պատմության ամենանշանավոր գործիչնե-

րից մեկը: Այդ համարձակ խաչենցին իր իշխանության առաջին իսկ օրերից ամեն ինչ անում է Արցախի տնտեսության վերականգնման և հատկապես մշակութային օջախների ստեղծման, հոգևոր ոլորտի բարգավաճման համար: Խաչենի Մեծ իշխանի մասին ակնածանքով են խոսել ժամանակակից պատմիչները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Հովհաննես Երզնկացին:

XIII դ. կեսերին սկսվում են մոնղոլական արշավանքները, որոնք խանգարում են ծայր առած նախաձեռնություններին: Խաչենի ձեռներեց իշխանը և նրա շուրջը համախմբված մարդիկ հնարավոր բոլոր միջոցները գործադրում են մշակութային կյանքի ու շինարարության առաջընթացը պահպանելու համար:

Այդպես շարունակ Արցախի բնակչությունը մի կողմից դիմակայում է նվաճողների կեղեքիչ ու հավատափոխ քաղաքականությանը, օգտագործելով նրբին դիվանագիտությունն ու, նույնիսկ, զիջումները, երբեմն էլ՝ ուղղակի առճակատները, մյուս կողմից հոգևոր ու ֆիզիկական ճիգերի արման գնով խթանում մշակույթի ծավալմանը:

Գնալով սակայն նվազում են քաղաքական ու տնտեսական մաքառման հնարավորությունները: Արցախի պետական ու վարչական համակարգը աստիճանաբար կորցնում է իր ամբողջականությունը: Արդեն XV դ. և հատկապես XVI—XVII դդ. նահանգի վարչական իշխանությունները մանրորվում են և վերածվում գավառական միավորումների: Վերջիններս կոչվում են մեկիջություններ և իրենց մեջ պահում հայ պետականության վերջին բեկորները: «Արցախ» անունը կորցնում է իր նախկին վարչա-քաղաքական նշանակությունը: Եվ քանի որ նահանգի մեծ մասը յեռ Հասան Ջալալի ժամանակից ընդգրկված է՝

Ջրվեժ Քարքար գետի վրա

Водопад на реке Каркар.

Waterfall on the river Kharkar

Խաչենի իշխանության մեջ, ապա «Արցախին» փոխարինում է «Խաչենը»³:

Այդպիսին է Արցախի քաղաքական պատմության թռուցիկ նկարագիրը:

Հայոց արևելից կողմի մշակույթի մասին

խոսելիս նախ պետք է հիշել նրա հարուստ գրականությունը, որի սկզբնավորումը կապվում է հայ մատենագրության ճանաչված դեմքերից մեկի՝ Համամ Արևելցու (Քարեպաշտի) անվան հետ⁴, IX դ. Առանշահիկ

³ 16-րդ դ. վերջերից և 17-րդ դ. գործածվում է «Ղարաբաղ» անունը:

⁴ Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 60—61:

Ավերված եկեղեցի, Լաչինի շրջան

Лачинский район, разрушенная церковь.
Ruins of church, region of Lachin

տոհմի իշխաններից մեկի, որի մասին խոսք եղավ վերևում: Արցախի Փառիսոս զավառի մշակութային միջավայրի ծնունդն է հանդիսացել փիլիսոփա, պատմիչ ու մեկնաբան Հովհաննես Սարկավազը (1045/50 — 1129 թթ.): Նրան անվանել են «Բնաստասեր», «Վարդապետն մեծ», «Սովեստոս»: Հովհաննես Սարկավազը թողել է հարուստ ժառան-

գություն՝ բնագիտական, տոմարագիտական, գեղագիտական, բարոյագիտական ու աստվածաբանական աշխատություններ: Հատկապես լայն ճանաչում է ստացել նրա «Բան իմաստութեան...» բանաստեղծությունը, որի թեման արվեստի ակունքների խնդիրն է:

Արցախի գրական-գիտական կյանքի ամենափայլուն գործիչը Մխիթար Գոշն է, հայ և

Ընդհանուր տեսարան, Շուշիի շրջան

Шушинский район, общий вид.

General view, region of Shoushi

համաշխարհային իրավաբանական մտքի հանճարեղ ծնունդը (1120-ական—1213 թթ.): Նա գիտնական էր, օրենսդիր, առակագիր, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, որը նույնպես մեծարվել է «Մեծն վարդապետ», «Այր հռչակավոր և մեծիմաստն գիտությամբ» և այլ տիտղոսներով: «Դատաստանագրքից» զատ բացառիկ արժեք է ներկայացնում նրա

կազմած առակների ժողովածուն: Եթե դատաստանագրքում հեղինակը հասարակական կյանքի փոփոխությունները, մարդկային ու ընկերակցական նոր առաջ եկած հարաբերությունները աշխատում է կարգավորել օրենսդրական, ապա առակներում նույն նպատակին ձգտում է հասնել խրատական միջոցներով: Առակների նյութը հասարակական ու

կենցաղային խնդիրներն են, դասակարգերի, դասերի ու խավերի, անհատների փոխհարաբերության հարցերը, որոնք առանձին կարեվորություն են ստանում ժամանակի սոցիալ-պատմական իրադրության լուսաբանման համար: Փաստորեն Մխիթար Գոշի ժողովածուով միջնադարյան հայ գրականության մեջ առաջին անգամ մուտք է գործում ժողովրդական բանավրձեստի տեսակը՝ առակը, ազդարարելով գրականության աշխարհականացման մի նոր փուլ: Գոշի մասին հնուց պատմվել են ավանդություններ, որոնց մեջ նա սրբացվել է:

Մխիթար Գոշի երևելի աշակերտներից է եղել Վանական վարդապետ Տաուշեցին (1181—1251 թթ.): Տաուշեցին Խորանաշատում ստեղծում է իր դպրոցը, կրթում բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից երեքը՝ Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր Ակներցին Ստեփանոս Օրբելյանի և Մխիթար Այրիվանեցու հետ փաստորեն ներկայացնում են XIII դ. հայ պատմագրության փայլուն համաստեղությունը: Տպավորիչ է ասել Աս. Մնացականյանը — «Մտտենագիրների այս բույլը և նրանց կրթական օջախները կազմում են այն ժամանակվա հայ դպրության փառքը»:

Արցախի ճարտարապետական հուշարձաններն այսօր համաշխարհային համբավ ու նշանակություն են ձեռք բերել: Կռահել են արդյոք հայ համեստ շինարարները, որ իրենց հիմնարկած կառույցները ոչ միայն ժամանակին, այլև շատ դարեր անց պետք է զարմացնեին ու զմայլեին դիտողին՝ լիներ դա հայ, թե աշխարհ տեսած օտարական:

Դեռևս IV դ. սկզբերին Գրիգոր Լուսավորիչը Ամարասում հիմնադրել է վանք, որի կառուցմանը ավարտել է նրա թոռ Գրիգորիս Եպիսկոպոսը: Ընդ որում, V դ. Կաչազան Գ Բարեպաշտ թագավորը Գրիգորիսի

գերեզմանի վրա կառուցում է մատուռ, որն այժմ էլ գոյություն ունի (մայր եկեղեցու ներսում): Խորհրդանշական է, որ V դ. սկզբներին Մեսրոպ Մաշտոցը Ամարասում բացել է Արցախի առաջին դպրոցը: Այնուհետև էլ, ընդհուպ մինչև XV—XVI դդ., Ամարասը մնում է որպես մշակութային աշխույժ կյանքով ապրող կենտրոն:

Հայաստանի բովանդակ տարածքի ոչ մի հատվածում ճարտարապետական-կառուցողական աշխատանքները, հատկապես XII—XIII դդ., այդպիսի թափ ու ծավալ չեն ստացել⁵: Հիշատակենք Հավապտիկ (1163) ու Վաղուհասի Տիրամոր վանքը (1184 թ.), 1204 թ. հիմնադրված Խաթրավանքը, 1221 թ.՝ Կարմիր կոչված եկեղեցին. այնուհետև՝ Մորոյ Չորոյ (1213 թ.), Գուշա (1241 թ.), Ծարա ս. Աստվածածնի (1301 թ.)...

Արցախի և ողջ Հայոց ճարտարապետության փառքն են կազմում Գանձասարի, Դադի, Խորանաշատի, Լոր Գետիկի, Լոր Վանրագա, ս. Նշանի, Կիրանց ու Մակարավանքի համալիրները: Դրանք միաժամանակ հանդիսացել են հոգևոր, կրթական ու մշակութային խոշոր կենտրոններ:

Որպես առանձնահատկություն Արցախում ճարտարապետության հետ օրգանապես կապված է եղել քանդակագործության արվեստը: Առավել նշանավորն այդ առումով Գանձասարն է (կառուցված Հասան Ջալալի կողմից 1216—1238 թթ.)՝ Աղթամարից հետո հայ իրականության մեջ քանդակագործման հարստությամբ երկրորդ հուշարձանը: Տաճարի որմերի արտաքին մակերեսների վրա պատկերված են աստվածաշնչական հորինվածքներ՝ «Մեղսագործությունը», «Հխու-

⁵ Այսօր միայն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում հաշվվում է շուրջ 1600 պատմա-ճարտարապետական հուշարձան:

Միծեռնականք ընդհանուր տեսարան
Цицернаванк. Общий вид.
Tzitzernavank. General view.

սը», «Աստվածամայրը մանկան հետ» և այլն: Իսկ շքամուտքի վերին մասում Մեծ խաչի ու խաչելության հոյակապ բարձրաքանդակն է, տաճարի ընտիր զարդերից մեկը: Այստեղ նույնիսկ ճարտարապետական խոշոր հատվածները՝ գմբեթը, թմբուկը, քիվերը կարծես հորինված են քանդակային ընկալման համար: Գմբեթն ունի բեկվող կողերով բրգահովիտառան լուծում, որը ստեղծում է խորությունների ու լուսաստվերների հետաքրքիր ռիթմ: Թմբուկի արտաքին նիստերը համաչափորեն մեկընդմիջվում են գեղեցիկ խորշերով, որոնց ներսում տեղադրված են զանազան քանդակախմբեր. եկեղեցու մանրակետը ձեռքերին պահած մեկենասները, առանձին նախշազարդեր, վարդյակների փունջ...

Գեղարվեստի կատարելություն հանդիսացող այս հուշարձանը վաղուց է գրավել մասնագետների ուշադրությունը: Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Շարլ Դիլը խոսելով հայ ժողովրդի ճարտարապետության մասին մատնանշում է Գանձասարի վանքը⁶: «Այդ կոթողը ճարտարապետության մարգարիտ է, — Շարլ Դիլից շուրջ հարյուր տարի անց գրել է խորհրդային նշանավոր գիտնական Ա. Յակոբսոնը, — դա միջնադարյան ճարտարապետության ու կոթողային քանդակագործության եզակի հուշարձան է, որն ամենայն իրավամբ պետք է համարել XIII դ.

⁶ Ք. Թորամանյան, Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, Բ, Երևան, 1948, էջ 25:

Շահումյանի շրջան, երեք Մանկունք վանքը
 Шаумянский район, монастырь Трех отроков.
 Shahumian region, Monastery of Three Lads in distance.

հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանը»⁷:

Ինքնատիպ հարթաքանդակներով առանձնանում է Անապատի կամ Նոր Վարագա ս. Նշան վանքը (1246 թ.): Եկեղեցու արևմտյան դռան բարավորը կազմող ձևավոր քարերի վրա փորագրված են տերունական, ինչպես նաև ավանդական-առեսպելական բնույթի, նույնիսկ հեթանոսությունից եկող զանազան պատկերներ — վզերով միմյանց փաթաթված գրիֆոններ, մարդուն կտցահարող թռչուն,

կենդանիներ՝ միախուսված զարդերի հետ, որոնց մի մասի բովանդակությունը դեռևս մտում են անվերծանելի:

Գեղարվեստական հարուստ հարդարանք ունեցող մյուս հուշարձանը Դադի վանքն է (կաթողիկեն կառուցել է իշխան Վախտանգի կինը՝ Արզուխաթունը 1214 թ.): Տաճարի հարավային ձակատի լուսամուտների երկու կողմերում իշխանազուններ Հասանի և Գրիգորի քանդակներն են, որոնք ձեռքերին բռնել են կառույցի մանրակերտը: Դեկորատիվ նախշազարդով են ծածկված մյուս ձակատների, պատուհանի և հյուսիսային դռան շրջանակները:

Արցախի Մասին խոսելիս, անշուշտ, պետք է հիշել նաև Գոշավանքի (XII — XIII դդ.), Մա-

⁷ А. Л. Якобсон, Из истории армянского средневекового зодчества: Гандзасарский монастырь («Исследования по истории культуры народов Востока», М.-Л., 1960, с. 144 — 158).

Շրջանուր տեսարան, Սվնատամի խաչ վանքը

Монастырь св. Креста в Мкнатаме. Общий вид.
General view, Holy Cross Monastery in Mknatam

կարավանքի գլխավոր եկեղեցու (1205 թ.) հատկապես բեմահարթակի և Ս. Աստվածածնի հարթաքանդակազարդերը, որոնք իրավունք են տալիս այդ հուշարձանը դասել Աղթամարի, Գանձասարի ու Եղեգնաձորի Նորավանքի (Ամաղու) շարքին:

Ուրույն մի խումբ են կազմում Արցախի վարպետների ձեռքով պատրաստված խաչքարերը՝ որոնք հայկական արվեստի թերևս ամենահին քնատիպ արտահայտությունն են:

«Ինձ հաջողվել է տեսնել հարյուրավոր խաչքարեր, — գրում է Գ. Անոսինը, այցելելով Դադի վանք և տեսնելով Աթանաս վանահոր կողմից 1283 թ. կանգնեցված խաչքարերը, — սակայն թերևս այս երկուսին՝ իրենց ժանյակների կատարման աներևակայելի նըրբությամբ ու բազմազանությամբ հավասարը չկա»⁶:

⁶ Բ. Ուլուքաբյան, Խաչների իշխանությունը X — XVI դդ., էջ 244:

Խոյակ, IV դ., Մարտունու շրջան, Ճարտար գյուղ
 Капитель, IV век. Мартунинский район, селение
 Чартар.
 Capital [4th c], village of Tjartar, Martouni region

Մի քանի ընտիր խաչքարեր կապված են իշխան Հասան Ջալալի և Նրա կնոջ՝ Արզու-խաթունի անվան հետ: Հայտնի են Հավապը-տուկ վանքի Խաղբակյանների տոհմական գերեզմանատան խաչքարերը. Խաթրավանքում Դոփյան Գրիգոր իշխանի կնոջ՝ Սոփիայի կանգնեցրած խաչքարը: Միայն Կոշիկ անապատում պահպանվել են մեկ ու կես տասնյակից ավելի խաչքար՝ ռազմիկների պատկերներով: Եվ ինչն է հետաքրքրական. որոշակի նմանության սահմաններում հազարավոր խաչքարերից յուրաքանչյուրը ձևահորինման իր ուրույն բնույթն ունի, նախազարդերի բնորոշ կարգը: Դրանց հեղինակների երևակայությունը, հիրավի, սահմաններ չի ճանաչել: սակայն բոլոր դեպքերում արտահայտվել է ազգային նվիրական մի գաղափար: Դիպուկ է նկատել էդուարդաս Մեծելայտիսը. «Խաչքարը՝ հայկական այդ ֆենոմենը, խորհրդանշում է այն տառապանքները,

Խոյակ, V դ., Բռի եղջի համալիրի մոտ
 Капитель, V век. Близ комплекса Бри Ежци.
 Capital [5th c], at the Bri Yeghtsi complex

ուրույնը, զոհերը, որ դաժան պատմությունը պահանջել է այս փոքրիկ, հինավուրց ժողովրդից: Իսկ ամբողջ քարը պարունակող բուսական նախազարդերը ցույց են տալիս այդ ժողովրդի կենսական ուժը, որի դեմ անզոր են եղել դաժանությունը, մահը, ցեղասպանությունը»⁹:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն խաչքարերը, որոնց ժանյակահյուս զարդերի մեջ պատկերված են աշխարհիկ մոտիվներ, մեկենասների պատկերներ, զինվորական տեսարաններ: Դրանք կարևոր նյութ են տալիս միջնադարյան Հայաստանի կյանքի ու պայքարի ուսումնասիրության համար: Ի դեպ, ակադեմիկոս Հ. Օրբելին նկատում է, որ դրանք շատ դեպքերում եղել են հուշարձաններ և ոչ սոսկ մահարձաններ. «Մարդկանց պատկերներ ունեցող

⁹ «Գրական թերթ», 1983, 10 հունիսի, № 24:

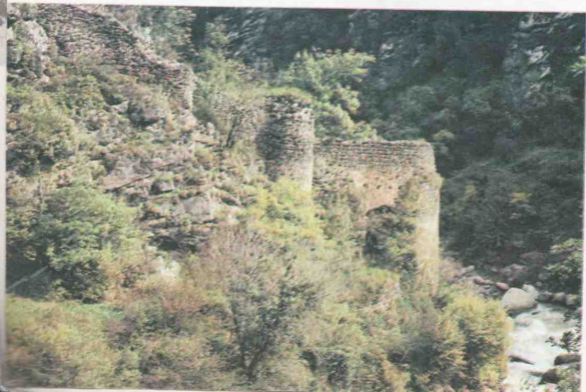
խաչքարերը, — գրում է մեծանուն գիտնականը, — առաջին անգամ հայտնաբերվեցին Հայաստանի այն մասում, մասնավորապես Խաչենում, ուր նման քանդակապատկերներն ու զարդերը նախասիրված ձև են եղել»¹⁰:

Խաչքարերի հետ օրգանապես կապված են Արցախ-Ուտիքի միջնադարյան տապանաքարերը: Գարեգին Հովսեփյանը մի առիթով մեջ է բերում նշանավոր պատմաբան Կրաուսի խոսքն այն մասին, որ ազգերի արվեստը գերեզմաններից է սկսվում. և այնուհետև ավելացնում է. «Դա ճշմարիտ է ոչ միայն նախնական ազգերի համար, այլև՝ հե-

¹⁰ И. А. Орбели, Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII—XIII веков (Избранные труды, Ереван, 1966, с. 196).

տագա դարերի արվեստի նոր հոսանքների ընդունելության ժամանակ»: Տապանաքարերի նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն քարգործ վարպետների գեղարվեստական ճաշակի ու հմտության աստիճանով. դրանց վրայի պատկերներում արտացոլում են գտել բնակչության կենցաղի, ծեսերի, ամօրյա զբաղմունքի, մասնավորապես զինավարժությունների ու որսի տեսարանները, տարազը և այլն: Ըստ էության, հանգուցյալի տապանաքարի վրա տխուր հիշատակագրությունների փոխարեն կյանքի ու պայքարի դրսևվորումների, նույնիսկ երաժիշտ-նվագածուների պատկերումը յուրօրինակ կերպով արտահայտել է ժողովրդի լավատեսության, հարատևության, արդարության, հույսի գաղափարը:

Ջրաբերդ V — XIII դդ. Սարտակերտի շրջան
Джаберд, V — XIII вв., Мартакертский район.
Djaberd, V — XIII centuries. Martakert district.

«...եզիպտոսի արվեստն ու մշակույթը,— գրում է Գարեգին Հովսեփյանը.— պատմության մեջ իրենց բազմատեսակ երևույթներով հոգու անմահության հետ կապված հասկացողությունների մարմնացումն է: Հունական արվեստն ու գրականությունը իրենց բոլոր ճյուղերով կապված են (և հասկանալի) հույն ժողովրդի կրոնական ըմբռումներով միայն¹¹»: Մենք այստեղ կա՛վեցանք, որ Արցախի տապանաբարի արվեստում կա թե հոգու անմահության, թե կրոնական ու, թերևս, ամենից շատ կյանքի պահպանման ու հարատևության գաղափարը:

Արցախի միջնադարյան մշակույթի մեջ լայն տարածում են ստացել դեկորատիվ-կիրառական արվեստները: Նկատի ունենք կենցաղային գործածության իրերը՝ գավաթներ, սափորներ, սկուտեղներ, պղինձներ, տաշտակներ, մոմակալներ, ճրագամաններ, գաթանախշեր, մաֆրաշներ, տոնական տարազի տեսակներ և այլն: Որպես կանոն, դրանք իրենց ընդհանուր ձևերով ու վրայի նախշերով նմանվում են Հայաստանի մյուս նահանգների համանման իրերին: Արցախցիները սակայն ավելի սիրել են մակերեսների մանրագործումը: Դա տեսնում ենք հատկապես շքեղ ճարմանդներ ունեցող արծաթյա (երբեմն ոսկեգծծ) գոտիների, գլխի թասակների ու կանանց զարդերի վրա: Մեծ մասամբ դրանք վերադիր ուռուցիկ ու սևադապատ սալիկներ են, երկրաչափական ու բուսական զարդեր՝ հաճախ միախուսված կենաց ծառի, հարատևության նշանների, կենդանապատկերների ու թռչնապատկերների հետ: Դրանց վրա ազդեցվում էին թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք քարեր:

¹¹ Գ. Հովսեփյան, Գերեզմանական հին կոթողները և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմության համար («Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության», Բ, Երևան, 1987, էջ 153)

Ճիշտ է, Արցախի քաղաքական պատմությունը նպաստավոր չի եղել դեկորատիվ ու մանր արվեստների ողջ ժառանգությունը պահպանելու համար (շարունակվող արշավանքները, ավերածությունները, թալանը շատ բան են կորստյան ու օտարության մատնել), այնուամենայնիվ այն, ինչ հասել է մեզ չափազանց արժեքավոր է:

Հիշատակենք առաջին հերթին մեր ձեռագիր-մատյանների կաշվե ու մետաղյա կազմերը: Դրանց վրա երբեմն տեղադրված են լիտում արծաթյա պատկերազարդ սալիկներ (մեծ մասամբ կենտրոնում ու չորս անկյուններում): Թանկարժեք քարերով զարդարված ոսկեգծծ արծաթյա կազմ է ունեցել «Թարգմանչաց» նշանավոր ավետարանը (Մատ. № 2743): Այն պատրաստել է տվել Գրիգոր իշխանը 1301 թվականին: Ձեռագրի հիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք. «... եւ այր Մեծ իշխան Գրիգոր (Արցախի) զարդարյալ պճնե զսա ոսկուով և արծաթով ի հիշատակ հոգոյ անուսոյն իւր Ասփային... պճնեալ շքեղացոյց նաև զսուրբ Անետարսան ոսկենկար կազմածով»: Ցավել կարելի է միայն, որ արվեստի այդ ընտիր նմուշը հափըջտակվել է XVIII դարում:

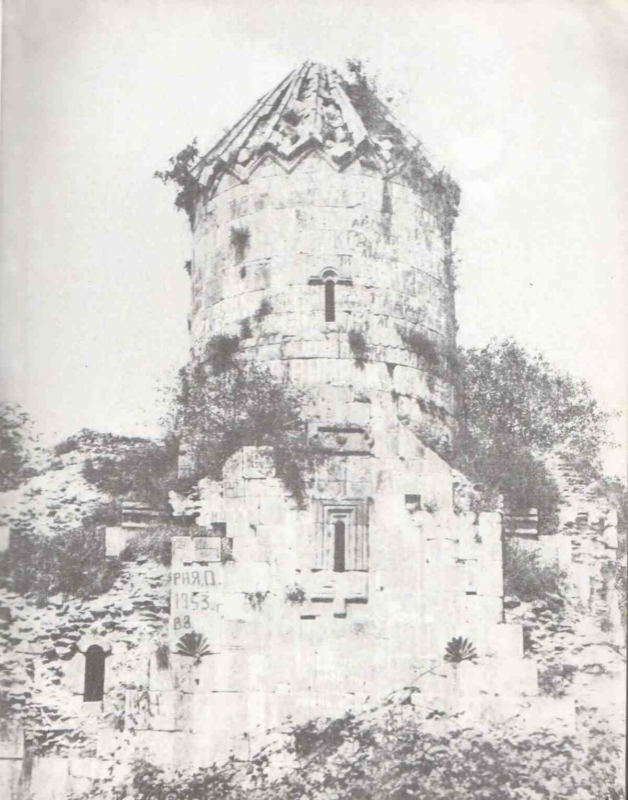
Կիրառական արվեստի գեղեցիկ մի նմուշ է իշխան Հասան Ջալալի դաշույնի մուգ կանաչ նեֆրիտե երախակալը (բռնակ), որն այժմ պահվում է Էրմիտաժում. Դրա ներքևի ու գլխի մասերը ծածկված են բուսամոտիվների նուրբ նախշազարդերով: Ի դեպ, բռնակի վրա փորագրված է «Հասան Ջալալ իշխան Խաչենոյ»:

Սյունիք-Արցախի մշակութային ընդհանուր միջավայրի հետ է կապվում նաև Խոտակերաց սուրբ Նշանի 1300 թվականի հայտնի մասնատուփը: Գ. Հովսեփյանը նշում է, որ այդ մասնատուփը «Յուր հնության միակն է Արեւելյան Հայաստանի ոսկերչական նման գործերից, չհաշված Կիլիկյան շրջանի մի քանի

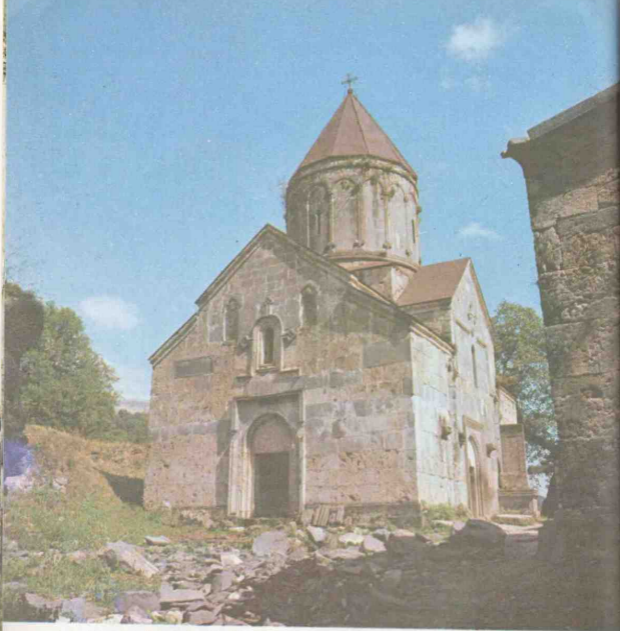

Գանձասարի դարձրի (1261 թ.) արևմտյան ճակատը
Западная стена придела Гандзасара (1261 г.).
Narthex at Gandzasar [1261], western wall

Գեղի զանգի (1246 թ.) հարավային ճակատը
Южный фасад монастыря Гегі (1241 г.).
Monastery of Gēg [1241--46] southern facade

РЯД.
1953.
88.

Հաղարձնի վանական համալիրը (X—XIII դդ.)
Монастырский комплекс Агарцина (X—XIII вв.).
Monasterial complex at Haghardsin [10—13th cc]

մնացորդները, ուստի և՛ շատ արժեքավոր հայ մանր արվեստների պատմության համար¹²։ «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» հեղինակ, XVII դ. պատմիչ Մովսէս Կաղանկատվացիի վկայում է, որ Արցախ-Ուտիք աշխարհում դեռևս իր ժամանակ կային «ազգի-ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէծնութեան և արծաթահալութեան և երկաթահալութեան և պղնձագործութեան ունէին»¹³։

Այժմ մի քանի խոսք դեկորատիվ-կիրառական արվեստի այն ճյուղերի մասին, որոնց վերաբերյալ մեզանում հնագույն տեղեկությունները կապվում են Արցախի հետ։ Դրանք բրդյա գործվածքներն են։ Արաբական աղբյուրները հիացմունքով են խոսում Հայոց Արեւելից կողմանց արհեստավորների աշխատանքի մասին։ Ալ-Մաքսուդին գրում է, որ այդ երկրում արտադրած պատտանների ու գորգերի, որդան կարմրի, ծածկոցների ու ներկերի նմանը ինքն ոչ մի տեղ չի տեսել¹⁴։

Հայկական գորգի պատմության մեջ մի առանձին խումբ են կազմում «Արցախյան տեսակները»։ Մի շարք մասնագետներ արցախյան գորգի պահպանված հին նմուշները կապում են XIII—XIV դդ. հետ։ Ուշագրավ է, որ նույնիսկ «գորգ» անվանման առաջին հիշատակությունը հանդիպում է Արցախի Կապտավանք եկեղեցու 1242—43 թթ. վիճակային արձանագրության մեջ¹⁵։

Հիշատակագրություն ունեցող հայկական

հնագույն գորգը ընդունված է համարել 1202 թվականից։ Այն ստեղծվել է Արցախի Բանանց հայկական գյուղում (Գանձակի մոտ)¹⁶։ Հետաքրքրական է, որ այդ գորգի ճարտարապետական-տեխնոլոգիայի հորինվածքը՝ միախուլված բուսական նախշազարդերի հետ, չափավորաց հարազատ է Արցախի XIII—XIV դդ. արվեստի սովորույթներին։

Հնագույն համարվող գորգերից մեկը ևս (XIII դ.) Արցախի կողմերից է՝ Դազախ։ Դրա վրա պատկերված է վիշապի և արծվի պայքարի մոտիվը¹⁷։

Ընդհանրապես արցախյան գորգերը, չնայած իրենց թեմատիկ տարբեր բնույթին ու տեսակներին, ոճական ու պատկերային սկզբունքներով կազմում են մեկ ամբողջություն։ XVII—XIX դդ. գերակշռող թիվ են կազմել «Արծվագորգերը» որոնք փաստորեն ստեղծվել են «վիշապագորգերի» հենքի վրա։ Արցախյան «վիշապագորգի» մի ընտիր նմուշ այժմ պահվում է Մյունխենի ազգագրական թանգարանում¹⁸։

Մի առանձին խումբ են կազմում «Օձագորգերը» որոնց նախշազարդ մակերեսի կենտրոնում, շրջանակների մեջ, մեծ մասամբ կենդանական կամ աշխարհի ծագման ու հավերժության գաղափարներն են արտահայտվել։ Արցախյան աշխարհի վարպետները իրենց գործերում, լինի խաչքար թե տապա-նաքար, ճարտարապետական մակերես թե գորգ ու գորելեն, բազմապիսի ու նուրբ նախշազարդերի հետ մեկտեղ ձգտել են պատկերել ամենաստեղծ մարդուն, նրան վեհացնող աշխատանքն ու գործը։ Եվ այդ առումով

¹² Գ. Հովսեփյան, Խաղթակյանց և Պոռշյանց հայոց պատմության մեջ, Ի Ա. Վաղ-պատ, 1928, էջ 189

¹³ Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի (Թիֆլիս) 1913, էջ 15

¹⁴ Բ. Ուրուբաքյան, Խաչների իշխանությունը X—XVI դդ., էջ 267

¹⁵ Կ. Նաֆադարյան, Շամշադիի 1935 թ հնագիտական էքսպեդիցիան (Վ Ա. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, Երևան, 1955, էջ 66)

¹⁶ Վ. Ա. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, էջ 67

¹⁷ Վ. Ա. Թեմուրճյան, Նշվ աշխ., էջ 68

¹⁸ Մ. Մ. Կազարյան, Армянские ковры, М., 1985, с 91

Ծիծեռնավանք (V — VII դդ.) հարավ արևելքից
 Монастырь Цицернаванк (V—VI вв.). Вид с юго-востока.
 Dsidsernavank Monastery [5—6th cc], from the southeast

Նրանց արվեստի բոլոր ճյուղերը մոտ են ու նման միմյանց:

Պահպանվել են նաև երկրաչափական զարդաբնույթ շատ գորգեր:

Արցախյան վարպետների արվեստը հատկանշվել է գունային հարուստ սխտեմի մշակմամբ, որոնք նրբախյուս զարդերի և հատկապես երկրաչափական-ձարտարապետա-

կան մոտիվների առկայությամբ թողնում են կոթողային տպավորություն:

Գորգարվեստի հետ սերտորեն կապված է եղել ձեռագործ-վարագույրների պատրաստումը՝ ասեղնագործությունը, ալլիկացիաները, հագուստների հյուսածո զարդանախշերը:

Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով է

նկարագրում Հաթերքի Վախտանգ իշխանի կնոջ բարեպաշտ տիկին Արզուխաթունի հյուսած ձեռագործները: «...Ջարմանալի տեսողաց, — գրում է պատմիչը, — ի մազոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պեսպէս և գանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածով՝ տնօրինականօք փրկչին և այլ սրբօք, որ հիացուցանէր զտեսողն և որք տեսանէին, օրհնութիւն տային Աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան և հանճար նկարակերտութեան...»¹⁹: Պատմիչը՝ նկատի ունի իշխանուհու և նրա աղջիկների գործած շորս վարագույրները, որոնք նվիրվել են Նոր Գետիկի, Հաղպատի, Մակարա և Դադի վանքերին: Ասենք, որ այս վարագույրների մանրամասն նկարագրությունից պարզվում է, որ դրանք, ըստ էության, այն տիպի գործվածքներից են եղել, որոնց տեխնիկական կատարման տեսակները XVII դ. «Գորելեն» կոչվեցին՝ կապված ֆրանսիական մանուֆակտուրաների արտադրության հետ²⁰:

Նման հետաքրքրական մի այլ պատմություն կապվում է Վախտանգ Տանգիկի կնոջ՝ իշխանուհի Խորիշահի անվան հետ, որն իր չքնաղ ձեռագործներով «զարմացուցանէր զամենայն տեսողն ու զլսողն»²¹:

Հայ պատմիչները բազմաթիվ վկայություններ են թողել նուրբ կտորեղենի գարդահյուսման, դրանցից պատրաստվող գեղեցիկ զգեստների մասին: Նկատի ունենա-

լով Սյունիքի ու Արցախի շնորհաշատ կանանց ձեռագործ աշխատանքները Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «...և առին զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անհամարս, և գոհարս ականց և մարգարտաց զշահաւորն բազմագին և ոսկեթել հանդերձից և թագաւորական ծիրանի, մարգարտաձեռն պատմուճանաց»²²: Նման տեղեկություններ հանդիպում են նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ:

Արցախի մշակութային կյանքի հետաքրքրական երևույթներից է որմնանկարչության արվեստը: Գլխավոր հուշարձանը Վախտանգ իշխանի կնոջ՝ Արզուխաթունի կողմից 1214թ. կառուցած Դադի վանքն է: Կաթողիկե եկեղեցու բեմաճակատի և, հատկապես, հարավա-

²² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 33:

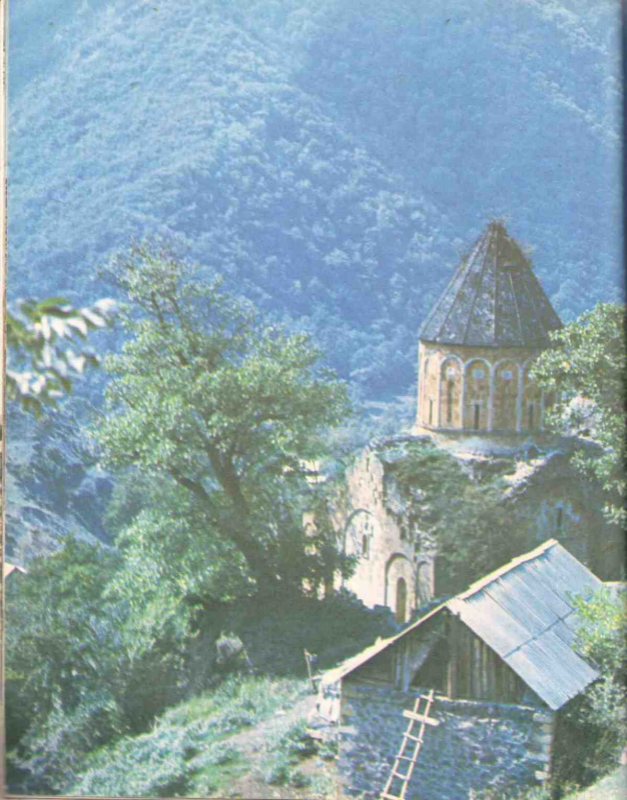
Ծիծեռնավանք (V—VI հդ.) ներքին տեսքը
 Монастырь Цидернаванк (V—VI вв.), интерьер.
 Dsidernavank Monastery [5—6th cc], interior

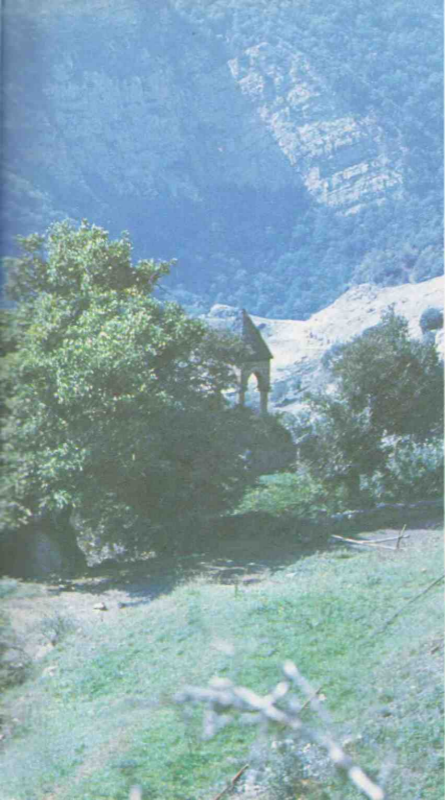

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 215:

²⁰ Անշուշտ, եթե հայ կանանց ձեռքի աշխատանքները պահպանվեին ու հայտնի դառնային եվրոպային, ապա «գորելեն» անվանումը իր տեղը վաղուց զիջած կլիներ հավանաբար «Արցախ» անվանմանը և այդ տիպի գործվածքների սկզբնավորումը կկապվեր Հայաստանի հետ:

²¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 216:

Դադի վանք (XII — XIII դդ.) ընդհանուր տեսքը
Монастырь Дадзи (XII—XIII вв.), Общий вид.
Monastery of Dadi [12—13th cc], general view

ինն որմնի վրա հատվածաբար պահպանված որմնանկարչության մնացորդների ընտնությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ եղել է միջնադարյան ընդհանուր սիստեմից զանազանվող մի շար, որի համար, հավանաբար, հիմք են ծառայել տեղական, գուցե և՛ պարականոն նյութերը Նկարիչ-վարպետը որմնանկարների պատկերա-գաղափարական և գեղարվեստական խնդիրները լուծել է զուգահեռաբար Գծերի ու գույների հանգիստ ու բարեձև կառուցվածքը կոթողային-տեկտոնիկ տպավորություն է հաղորդում կերպարներին: Դրան մասամբ նըպաստում է նաև նախշազարդ գոտիներից պահպանված դեկորների պարզ ուրվագծերը: Ի դեպ, խորհրդանշական է, որ որմնանկարների փրկված հատվածներից մեկը՝ «Սուրբ Ստեփանոսի քարկոծման» տեսարանն է՝ ճշմարտության ու հավատին նվիրված մարդու ֆիզիկական բնաշնչման պատմությունը: Այստեղ ձևերի չափավոր այլափոխումն ու գծային լարվածությունը ուժեղացնում են պատկերի ներքին էքսպրեսիան, չնայած մեղմ տոնայնությանը՝ գլխավորապես խուլ շագանակագույնն ու հողականաչը, որոնք ստեպ-ստեպ աշխուժացվում են սպիտակին տվող օխրայով:

Որմնանկարների առանձին հատվածներ պահպանվել են նաև Արագածոր գողտրիկ եկեղեցում: Ինչպես Դադի վանքում, այստեղ էլ, նկարիչները համարձակ մոտեցում են ցուցաբերել՝ կանոնական պատկերների հետ մեկտեղ ներառելով սակավադեպ հանդիպող թեմաներ: Բեմաճակատում, օրինակ, հյուսիսից հարավ ծավալվում են երկու տաճարների ուրվապատկերները: Դրանք, հավանաբար, այլաբանական իմաստ են կրել: Մեծավաստակ Լիդիա Դուրնովոն այդ կապակցությամբ գրում է. «Արցախում, ըստ ամենայնի, գոյություն է ունեցել տաճարներ պաշ-

տելու ինչ-որ սովորույթ. այլապես անհասկանալի պետք է համարվեր սրբապատկերների կողքին կամ երբեմն էլ՝ դրանց փոխարեն տաճարներ պատկերելը»²³: Թվում է, Արցախ աշխարհում XII — XIII դդ. վեր խոյացած ճարտարապետական տասնյակ փառահեղ կոթողներն ինքնըստինքյան արդեն ժողովրդի մեջ կուտակված պաշտամունքի ու սիրո վկայությունն են: Նկարի կոլորիտը կառուցված է գունային հանգիստ համադրությամբ:

Ս. Առաքելոց վանքի (XIII դ.) որմնանկարներում ուշազրավը աշխարհիկ մարդկանց պատկերներն են: Հյուսիսային պատի վրա պահպանվել է տոնականորեն հազված ավատատիրոջ կերպարը. նրա դիմացում որդու դիմանկարն է: Հորինվածքի առանձին մասերի ներդաշնակությունը պայմանավորվում է հիմնական արտահայտչական շեշտադրումների ճիշտ հարաբերակցությամբ — ֆիգուրների հպարտ կեցվածքները, հազիվ նկատելի շենքի ուրվագծեր և չափի գեացումը մանրամասների մեկնաբանման մեջ:

Ընդհանրապես Արցախի որմնանկարչության արվեստին հատկանշական են դառնում կոթողայնության ու վերացականության տարրերի օրգանական համակցումը կենդանի ու մարդկային զգացողության հետ: Եվ դրա հետ մեկտեղ պատկերագրական ու ոճական միասնությունը թույլ են տալիս խոսելու այդ ռեգիոնի գեղարվեստական միանգամայն ուրույն ֆեոնմենի մասին:

Արցախ-Ուտիքի հուշարձանների թվին պետք է դասել նաև Կիրանց նշանավոր եկեղեցին, (XIII դ.), որի որմները ամբողջովին ծածկված են նկարներով:

²³ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1973, с. 153—154 Իրոք, տաճարների պաշտամունքի սովորույթը միջնադարում գոյություն է ունեցել (տեսնել)

Մեծ Արանց սրբ. Հակոբի սյունասրահը (XIII դ.)
Колонный зал церкви св. Иакова в Медс Аранце (XIII в.).
Colonnade of St. Hakob Church in Meds Harants [13th c]

Արցախի քաղաքական կյանքի համեմատաբար կայուն վիճակը նպաստում էր ոչ միայն տնտեսության բարգավաճմանը, նյութական հուշարձանների կառուցմանը, որի մասին խոսք եղավ վերևում, այլև հոգևոր մշակույթի, մասնավորապես, ձեռագիր մատյանների ընդօրինակման ու պատկերազարդման աշխատանքներին: Ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալներով Արցախ-Ուտիքում XII — XVI դդ. գործել են շուրջ երեքից-չորս տասնյակ գրչակետրոն, որոնք սերտ կապերի մեջ էին գտնվում Սյունիքի հետ: Դրանցից առավել խոշորներում ստեղծվել են հարյուրից ավելի մատյաններ:

Գրչության նշանավոր կետրոններից մեկը Հայոց Արևելից կողմանց կաթողիկոսանիստ Գանձասարն էր:

Վանական վարդապետի ջանքերով XIII դ. հիմնադրվում է Խորանաշատի գրչության արհեստանոցը: Այդ ռաբունապետի աշխատությունների մեծ մասը ստեղծվել է հենց Խորանաշատում:

Դեռևս 989 թ. հիմնադրված Թարգմանչաց վանքը ունեցել է իր գրչության կետրոնը: Ի դեպ, երկար ժամանակ այդ վանքում է գտնվել 1232 թ. ընդօրինակված Գրիգոր Ծաղկողի հայտնի Ավետարանը, որը հենց այդ վանքի անունով էլ կոչվել է «Թարգմանչաց»: Գրչությամբ զբաղվել են նաև երից մանկանց վանքում: Այն որպես ճարտարապետական հուշարձան մեծ արժեք չի ներկայացնում, բայց մի կարճ ժամանակ եղել է կաթողիկոսանիստ: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում է 1214 թ.

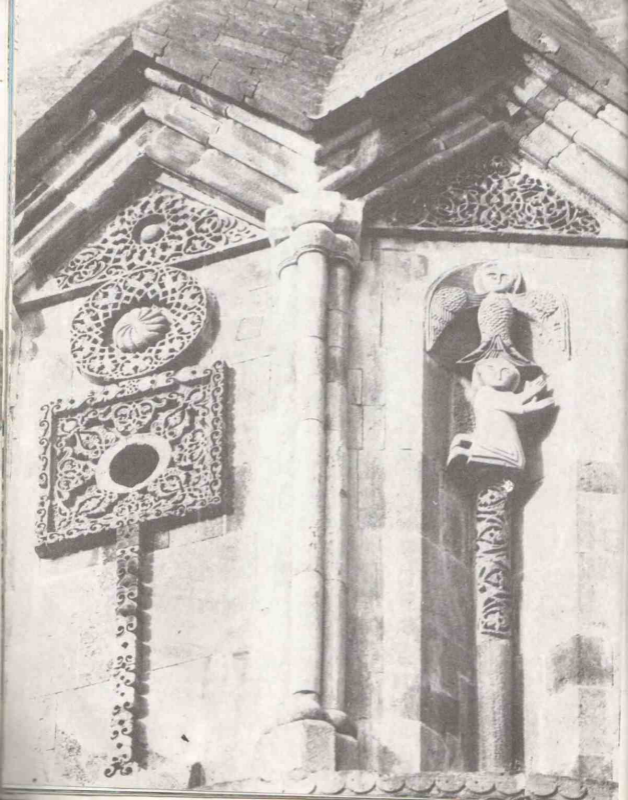
այդտեղ ընդօրինակված մի ընտիր Մաշտոց, սակայն ավելի շատ ձեռագրեր մեզ հասել են XIV — XVII դարերից:

Մեծ թվով ձեռագրեր են պահպանվել Ծարի ս. Աստվածածնի կամ Գետամեջի վանքից: Այդ գողտրիկ մենաստանը հայտնի է եղել իբրև վանական ու կրթական հաստատություն: Գրչության խոշոր արհեստանոցներ են գործել նաև Գանձակում, Շուշիում, Շամախում, Գոշավանքում, Ամարասում, Թեղատերում և այլուր: Այդ մասին բացի հիշատակարաններից հետաքրքրական տեղեկություններ են հաղորդում նաև պատմական սկզբնաղբյուրներն ու վիմական արձանագրությունները:

Մեկ ուրիշ չափազանց հետաքրքրական փաստ էս այս կապակցությամբ. Արցախ աշխարհում ընդօրինակված ու նկարազարդված ձեռագրերից բացի, քաղաքական միանգամայն նպաստավոր հանգամանքների բերումով Հայոց տարբեր նահանգներից, նույնիսկ դրսի երկրներից, այստեղ հավաքվում էին բազմաթիվ ընտիր մատյաններ: Հասարակական որոշակի դիրք ունեցող Արցախի իշխանները, երբեմն հարկադրաբար, իրենց զորագնդերի հետ մասնակից դառնալով մոնղոլների կազմակերպած արշավանքներին, լիսում էին զանազան վայրերում և ամեն գնով ձեռք բերում օտարված ու վաճառքի հանված հայոց ձեռագրերը և դրանք տեղափոխում իրենց հայրենիք: Այդ կերպ Արցախի նշանավոր վանքերն ու ընտանիքները ձեռք էին բերում ընտիր հուշարձաններ և հարզտացնում իրենց հավաքածուները²⁴: Կի-

Որմնափակ խաչքար, 1346 թ. Հաղրուփ շրջան
Хачкар в стене 1346 г., район Гадрут
Khachkars in wall 1346, village of Vank region
of Hadrouth

²⁴ Ձեռագրերից զատ բերում էին նաև մետաղի ու փայտի մշակման նմուշներ, կազմեր, եկեղեցական թանկարժեք իրեր, զանազան մատուցներ, վարդապետներ և այլն:

րակոս Գանձակեցին նկարագրում է, թե ինչպես մոնղոլները քրիստոնյաներին վաճառում էին նրանց սուրբ գրքերը և ապա ավելացնում, թե հայ իշխանները «խնդութեամբ առեալ, սփռեին յիրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս և ի վանօրայս»²⁵: Ընդ որում, որպես ձեռագրերի փրկողներ Կիրակոս Գանձակեցին ի թիվս այլոց հիշատակում է Ջաքարիա Ամիրսպասալարին, նրա հարագատներին, Արցախի իշխան Գրիգոր Ծարեցուն...

Թվարկենք հայ գրչության և մանրանկարչության մի խումբ մեծարժեք ձեռագրեր, որոնք XIII — XIV դդ. բերվել են պատմական Արցախ և իրենց հետագա «կյանքով» տեղայնացվել ու կապվել մշակութային այդ միջավայրի հետ:

1. Մեծշեն գյուղի 909 թ. ավետարանը (Մատ. № 6202):
2. Դիզակի Յոր գյուղի 1040 թ. ավետարանը (Մատ. № 1252):
3. «Բեգյունց» կոչվող XI դ. ավետարանը (Մատ. № 10090)
4. Հռոմկլայի 1166 թ. ավետարանը (Մատ. № 7347)²⁶:

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 280

²⁶ Այդ մատյանի հիշատակարանում պահպանվել է Արցախի իշխան Գրիգորի թողած տողերը « ես՝ Գրիգոր, որիք Հասմնայ և Դոփին, ջուերորդի սպարապետացն Հայոց և Կրագ Ջաքարիայի և Ռանեի Ջաւետարանն և զաջն սրբոյն Ստեփաննոսի, զոր ի քաղաքեն Կարնո բերաք և տուաք ընկի հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղոյի վանիցս» (Գ Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրագ, Ա. Անթիլիաս, 1950, էջ 957—958)

Թմբուկի քանդակներ, Գանձասար (1216—1238 թթ.)
Гандзасар Скульптуры на барабане перекви
(1216—1238 г.)

Sculptures on Drum, Gandzasar (1216—1238)

5. Ակնառյում ընդօրինակված 1283 թ. ավետարանը (Մատ. № 6764)
6. Դրագարկի 1294 թ. ավետարանը (Մատ. № 2588):

Կերչապես Արցախ են տեղափոխվել հայ մատենական նկարչության այնիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսին է Անիի միջավայրում ստեղծված «Հաղպատի» 1211 թ. ավետարանը (Մատ. № 6288, նկարիչ Մարգարե), որը դառնում է Գետաշեն գյուղի եկեղեցու սեփականությունը: Ընդօրինակությունից մի քանի տարի անց այստեղ է բերվել (մասամբ նկարազարդումներով լրացվել) այժմ ԱՄՆ-ում գտնվող 1237 թ. հայտնի ավետարանը: Նման ճակատագիր է ունեցել նաև հանրահայտ «Թարգմանչաց» ավետարանը (1232 թ., նկարիչ Գրիգոր): Ի դեպ, կան տարբեր կարծիքներ այս մատյանի նկարազարդումների վերաբերյալ. որ այն բերվել է «երգնկա-Թեոդոսպոլիսի» կողմերից և նկարազարդումների մի մասը կատարվել են Արցախում: Ահա այս ճանապարհով տասնյակ ու հարյուրավոր ձեռագրեր են հոսել Արցախի հայոց հինավուրց նահանգը, որը հատկապես XIII դ. հայոց ազգային առավել ամուր իշխանությունն էր:

Արցախի մանրանկարչության արվեստի բուռն վերելքը սկսվում է XIII դ. և ընդգրկում XIV — XV դդ.: XIII դ. առաջին կեսում պատկերազարդված ձեռագրերը (մասնավորապես Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 378 ավետարանը, 1212 թ. (ձեռագիրը կոչվում է Վախտանգ Խաչենցու անունով), № 4823 ավետարանը, 1224 թ. (իշխանուհի Վանենի Ջաջոռյի անունով): Ապա փոքր ինչ ուշ՝ № 155, XIII դ. ժողովածուն, № 5669 ավետարանը (XIII — XIV) դդ.), երուսաղեմի մատենադարանի №№ 1288 և 1794 ժողովածուն և ավետարանը (XIII — XIV դդ.) ըստեղծվել են Արցախի նշանավոր գրչականտ-

րոններում: Թեմատիկ պատկերները դրանցում համեմատաբար քիչ են. թերևս առանձնանում է № 155 ժողովածուն, որտեղ հանդիպում են պատանի իշխան Վախտանգի, Հիսուսի և Պողոս առաքյալի մի քանի հետաքրքրական դիմանկարները: Հիշատակված ձեռագրերում մեծ մասամբ խորաններ են, անվանաթերթեր, ավետարանիչների դիմանկարներ և հարուստ լուսանցազարդեր՝ կատարված պրոֆեսիոնալ բարձր վարպետությամբ: Դեռևս ճարտարապետական կառուցվածքի հետքը պահպանող խորանների ու անվանաթերթերի վեհաշուք տպավորությանը նպաստում է հագեցված ու զվարթ գունաշարը: Իշխում են մուգ թավշականաչն ու դարչնաշագանակագույնը, որոնց հաճելի հնչեղությունն ու փափկությունն են հաղորդում սպիտակով պայծառացված կապույտի և մանուշակավարդագույնի փայլատակող երանգները: Իսկ ոսկու ցոլքերի առկայությունը դրանց տալիս է ազնիվ տեսք: Ի դեպ, նշենք, որ խորանների ու անվանաթերթերի ճարտարապետական ընդհանուր կոթողային բնույթը, բուսական ու երկրաչափական զարդամոտիվների համաչափ դասավորությունները այդ մատյանները կապում են Արցախի և Սյունիքի արվեստի մյուս հուշարձանների գեղարվեստական համակարգի հետ²⁷: XIII դ. գեղանկարչության խնդիրներին անդրադառնալիս ակադեմիկոս Վ. Ն. Լազարևը նշել է,

²⁷ Նման մի բան ակնարկված է Վ. Ն. Լազարևի *Живопись (История Византийской живописи, М., 1947, с. 186*

Թմբուկի քանդակներ, Գանձասար (1216—1238 թթ.)
Гандзасар. Скульптуры на барабане церкви
(1216—1238 г.)
Sculptures on Drum, Gandzasar (1216—1238)

որ «Հայաստանի արևելյան և հյուսիսային շրջանների մանրանկարչությունը հիմնականում սերում է տեղական հին արևելյան սովորույթներից»²⁸:

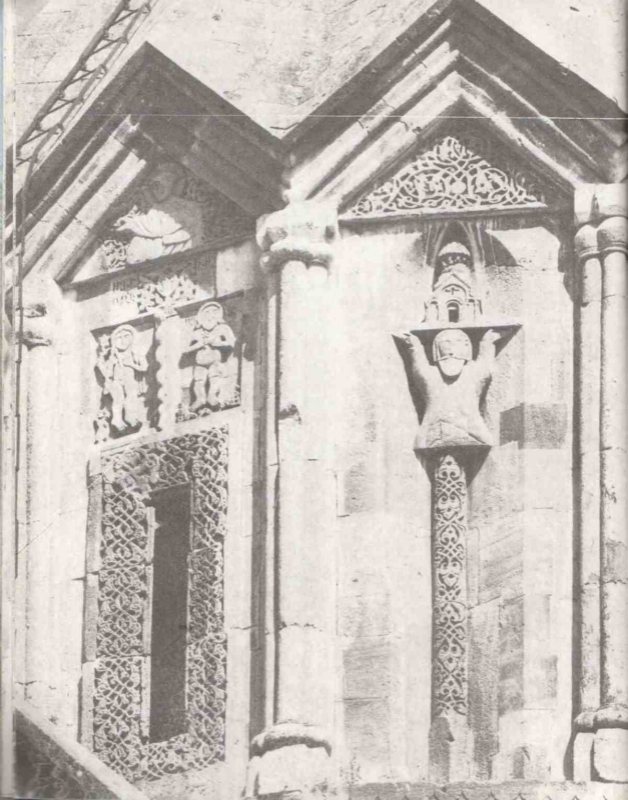
Հատուկ ուզում ենք շեշտել 1224 թվականը ավետարանի (Վանենի իշխանուհու) եզակի մանրանկարները՝ չորս ավետարանիչներն ու անվանաթերթերն, որոնք աչքի են ընկնում արտահայտման միջոցների հակիրճությամբ, ներքին մեծ արտահայտչականությամբ ու դինամիզմով: Հայ մշակույթի հմուտ գիտակ Լ. Ա. Դուրնովոն այդ կապակցությամբ գրել է. «... անսովոր արտահայտիչ են այդտեղ դեմքերը, վարպետը ստեղծել է խորհող, ոգեշունչ անձի ինքնամփոփ արտահայտություն և այդ բոլորը՝ զարմանալի պարզ արտահայտչամիջոցներով: Այստեղ, ավելի քան որևէ այլ դեպքում, արդարացվում է «նվազագույն միջոցներով առավելագույնին հասնելու» դրույթը²⁹:

Վստահ կարող ենք ասել, որ «Թաչենցու» 1212 թ. և հատկապես իշխանուհի Վանենու 1224 թ. Ավետարանների նկարագրողումները կարող են արժեքավորվել համաշխարհային բարձր ցուցանիշներով. դրանք ուրույն ոճի կատարյալ գոհարներ են, որի վկայությունը այն մեծ հետաքրքրությունն էր ու չհանգչող զարմանքը, որ մատյաններն առաջացրին Վենետիկի 1988 թ. ցուցադրման ժամանակ:

XIII դ. երկրորդ կեսում և XIV դ. սկզբներին Արցախում ընդօրինակված ձեռագրերից (համարում ենք երկրորդ խումբ) առանձնացնում ենք հինգը՝ Մատ. №№ 316, 6303, 4820,

²⁸ Այս առումով չափազանց ուշագրավ է Վախտանգ Թաչենցու ավետարանի (№ 387) Աստվածամայրը մականուն հետ պատկերի ոճական ընդհանրությունը Գեղարդի և Աստվածածնի բարայրի որմնանկարի հետ

²⁹ Լ. Ա. Դուրնովո, *Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, с.*

4023 և 6319, բոլորն էր Ավետարաններ են: Դրանցում տեսնում ենք նկարների հարուստ ցանկի և թեմատիկայի յուրատիպ ընտրություն, որը գրեթե չի հանդիպում հայկական մանրանկարչության մյուս դպրոցներում: Օրինակ, XIII — XIV դդ. հազվադեպ կարելի է տեսնել Հիսուսի մանկության (մասնավորապես «Փախուստ դեպի Եգիպտոս», «Մանուկ Հիսուսի քարոզը տաճարում»), առակների («Իմաստուն և հիմար կույսեր»), մեղսագործության (Ադամն ու Եվան իմաստության ծառի տակ) .թեմաները, որոնք խիստ հետաքրքրական մեկնաբանություն են ստացել:

Նույնիսկ կանոնական համարվող «Ավետում», «Մուռնդ», Տյառնընդառաջ», «Ռոտլվա», «Հարություն», «Համբարձում» նկարներն ունեն հորինվածքային եզակի մեկնաբանություններ: Կարելի է ասել, որ Արցախում ձևավորվել է ավետարանական պատկերաշարի մի նոր, սակավադեպ հանդիպող ազգային տարբերակ:

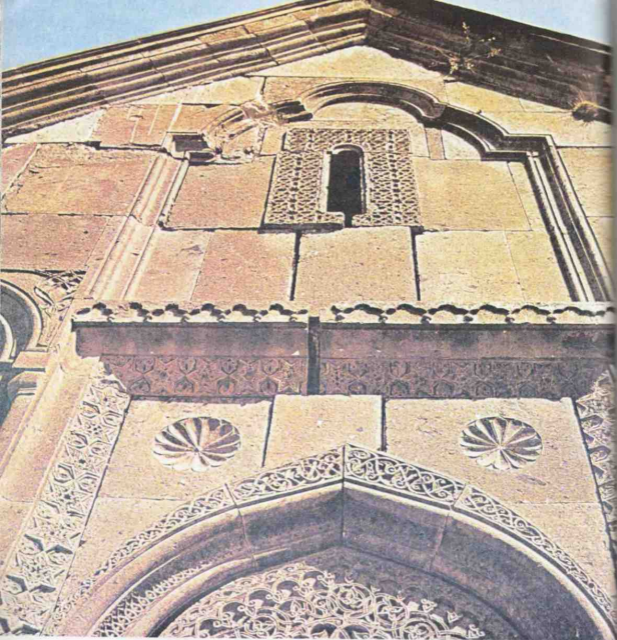
Ոչ պակաս ինքնատիպ են այդ մանրանկարների ոճական առանձնահատկությունները: Գեղեցիկ ոճավորումներով կատարված «կամերային» ֆիգուրներն ասես ձուլվում են զարդային տարբեր մանրամասների ու

լայն շրջանակների համակարգի հետ, թողնելով թատերականացված յուրօրինակ դեկորի տպավորություն:

Գրավիչ է դրանց գունաշարը՝ մանրանկարչության ոճական բնորոշ կողմերից մեկը: Այստեղ հիմնականում նուրբ, նույնիսկ փոքրինչ խուլ տոներ են, որոնք չունեն սիմվոլի հասնող նյարդային հակադրությունների լարում կամ աշխույժ անցումների ու պայծառ երանգների շահեկանություն: Նկարներն ասես պարուրված լինեն արծաթավարդագույն երանգի թափանցիկ թողով, որի տակից վայելչորեն շողում են զմրուխտյա թավ կանաչը, երկնագույնն ու նարնջամանուշակագույնը, ստեղծելով հեքիաթային մի պատրանք, որն ասես մաքրում, լուսավորում է մարդու հոգին, ստեղծում բանաստեղծական զվարթ միջավայր:

Համառոտակի այդպիսին է ներկայանում մեզ Հայոց պատմական Արցախի միջնադարյան մշակույթը: Հիրավի, Արցախում ստեղծված բարձր արվեստն ու գրականությունը պատիվ կարող է բերել ամեն մի քաղաքակիրթ ժողովրդի, իրավունք վերապահելով նրան պատվավոր տեղ գրավելու համաշխարհային մշակույթի գանձարանում:

Թմրուկի քանդակներ, Գանձասար (1216—1238 թթ.)
Гандзасар. Скульптуры на барабанах церквы
(1216—1238 г.)
Sculptures on Drum, Gandzasar (1216—1238)

Գոշավանք, Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարթաքանդակները (1231 թ.)

Гошаванк. Рельефы церкви св. Григора (1231 г.).

Bas reliefs, St. Grigor Church, Goshavank [1231]

Арцах является одной из древних провинций исторической Армении, расположенной в восточной части Малого Кавказа. Страна эта, изобилующая полноводными речками, густыми лесами, плодородными дугами, граничила на севере и северо-востоке с армянской провинцией Утик и, частично, со страной Алуанк, на западе—с грузинскими владениями, а на юге соприкасалась с Сюником, достигая до северных берегов озера Севан, вплоть до Гехаркуника. На различных этапах исторического развития границы эти иногда смещались, однако коренной, центральный Арцах всегда оставался крупным административно-политическим объединением, игравшим значительную роль в политической и культурной жизни армянского народа.

Еще на заре V века армянское население Арцаха и Утика, утверждая независимость своих владений, не раз выступало на борьбу против персидского ига. Предки арцахских и утикских князей вели свое происхождение от династии

Араншахиков, предком которых, согласно преданию, был легендарный Айк.

Согласно историческим источникам, в IX веке армянские князья Арцаха храбро сражались против арабских завоевателей. В этот период владелец Малого Сюника—Хачена, князь Сахл Смбатян, настолько утвердил свое положение и стал пользоваться таким авторитетом, что арабы признали его «право царской властью управлять Арменией, Иверией и Алуанком».¹ В конце этого же столетия власть в Арцахе переходит к сыну Сахла Смбатяна—Амаму Благочестивому, с именем которого связано восстановление княжества в Восточном армянском крае или в армянском Алуанке.²

В X в. Арцах, наряду с частью Утика,

¹ Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Ш В Смбатяна, Ереван, 1984, с 166

² Б. Улубабян, Хаченское княжество в X—XV вв Ереван, 1975, с 75 (на арм. яз.)

входил в состав Багратидского царства. В это же время на территории хаченского княжества образовалось независимое царство Парисос, существовавшее однако недолго: в 40-х годах XI в. Арцах, Утик, как впрочем и вся Армения, были захвачены кочевыми сельджукскими племенами.

В период сельджукского владычества арцахские и сյоникские князья не раз поднимали знамя борьбы за освобождение. Политическим и моральным оплотом этой борьбы в XII веке явились могущественные князья Захариды, занимавшие значительные посты при грузинском дворе. Возглавив грузино-армянское войско, они сумели очистить от сельджуков не только пределы Грузии, но и многие провинции Армении, в том числе Арцах и часть Утика.

Военные и политические успехи способствовали не только идеям консолидации и самоутверждения нации, но создали также благоприятные условия для развития культуры и искусства. На общем фоне расцвета мирной созидательной жизни особое значение приобретает активная деятельность княжества Внутреннего Хачена, одним из первых утвердивших свою независимость. Основателем этого княжества был Вахтанг Великий (1120—1150 гг.), которого сменил Асан Великий (1150—1181 гг.). Следующим правителем княжества был сын последнего—Вахтанг Тангик (ум. 1214 г.), женившийся на княгине Хорришах—дочери верховного главнокомандующего объединенным грузино-армянским войском, Саргиса Захаряна.

Вахтангу Тангику наследовал Асан Джалад (1214—1261 гг.), бывший наи-

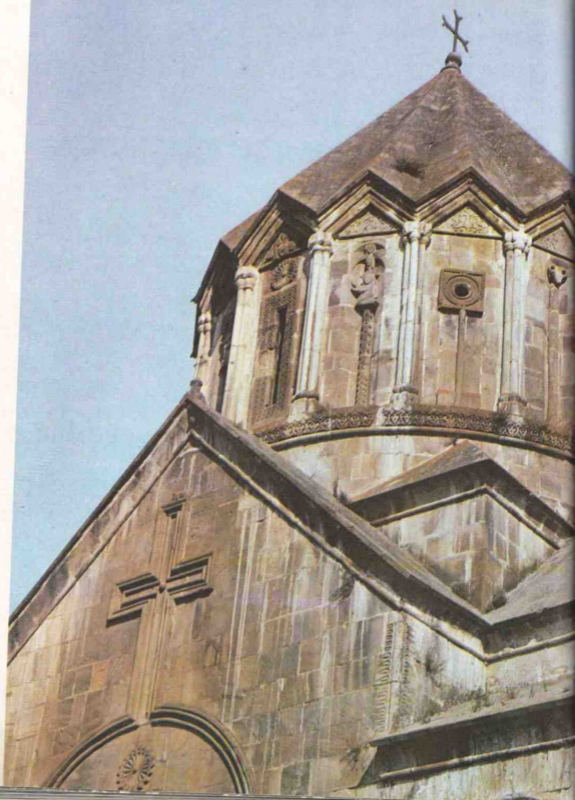
более значительным деятелем в истории княжества Восточного армянского края. С первых же дней своего правления Асан Джалад сделал многое для восстановления экономики Арцаха и особенно для создания и процветания здесь очагов духовной культуры. Историки Киракос Гандзакечи, Степанос Орбелян, Иованнес Ерзынкаци, бывшие современниками великого хаченского князя, отзывались о нем с большим почтением.

Однако, благие намерения князя были прерваны начавшимися в середине XIII века монгольскими нашествиями. Деятельный хаченский князь и его соратники прилагали все усилия для сохранения условий, благоприятствовавших развитию культуры и строительной деятельности.

Населению Арцаха постоянно приходилось бороться—с одной стороны против захватчиков, прибегая иногда к методам тонкой дипломатии, к уступкам, иногда же к открытым военным столкновениям; с другой стороны, ценою великого душевного и физического напряжения, продолжать развивать свою культуру.

Однако, со временем, сокращались возможности равноправной политической борьбы, сокращались и экономические возможности. Государственная административная система Арцаха постепенно теряла свою целостность. Уже в XV, а особенно в XVI—XVII вв., владения хаченских князей постепенно дробятся и на их территории образуются отдельные провинциальные области, которые получили названия мелкств, явившихся последними остатками армянской административной власти в данном регионе. Само наименование «Арцах» теряет былое обозначение единого административно-политического образования, а поскольку большая часть провинции со времен Асана Джалада была включена в состав хаченского кня-

Եկեղեցի Բնի եղցի համալիրով (XIII դ.) ճարտ. Խաչենի
Церковь в комплексе Бри Ехци Архитектор
Хаченик (XIII в.)
Church of Bri Yeghtsi complex (13th c.)
arch. Khachenik

Գանձասար (1216 – 1238 թթ.)
Гандзасар (1216—1238 гг.)
Gandzasar [1216—1238]

жества, то область эта стала именоваться «Хачен».

Такова вкратце политическая история Арцаха.

Говоря о культуре Восточного армянского края первым делом следует упомянуть ее богатую литературу, формирование которой связывается с именем выдающегося деятеля IX века—Амама Аревелци (Благочестивого), одного из отпрысков княжеского рода Араншахов.

Выходящем из арцахской области Парисос был известный историк Иованнес Саргавак (1045—1129), которого именовали «мудролюбом», «великим учителем», «софистом».

Иованнес Саргавак оставил нам богатое наследие—труды по различным областям научной мысли: естествознанию, календароведению, эстетике, этике, теологии.

Писал он и стихи (широкую известность получило одно из его стихотворений—«Слово мудрости», тема которого связана с проблемой истоков искусства). Наиболее яркой фигурой на литературном и научном поприще Арцаха был Мхитар Гош—гениальный представитель юридической мысли средневековья (1120—1213 гг.). Он был ученым, законодателем, баснописцем, педагогом, общественным деятелем. Его также восхваляли современники, именуя «великим учителем», «мужем прославленным, исполненным глубокими знаниями». Помимо «Судебника», им составлен также Сборник притч, представляющий большую ценность.

Если в «Судебнике» изменения в общественной жизни, появление новых взаимоотношений автор пытается систематизировать на основе законодательства, то в притчах, баснях, он достигает того же с помощью наставлений. Темой басен являются проблемы общественной жизни, быта, вопросы взаимоотношений как отдельных личностей,

так и целых слоев населения, различных классов общества. Проблемы эти приобретают особую важность в деле выявления социально-политических особенностей действительности той эпохи.

Сборник басен, составленный Мхитаром Гошем, является в то же время первым примером появления в средневековой Армении светской литературы.

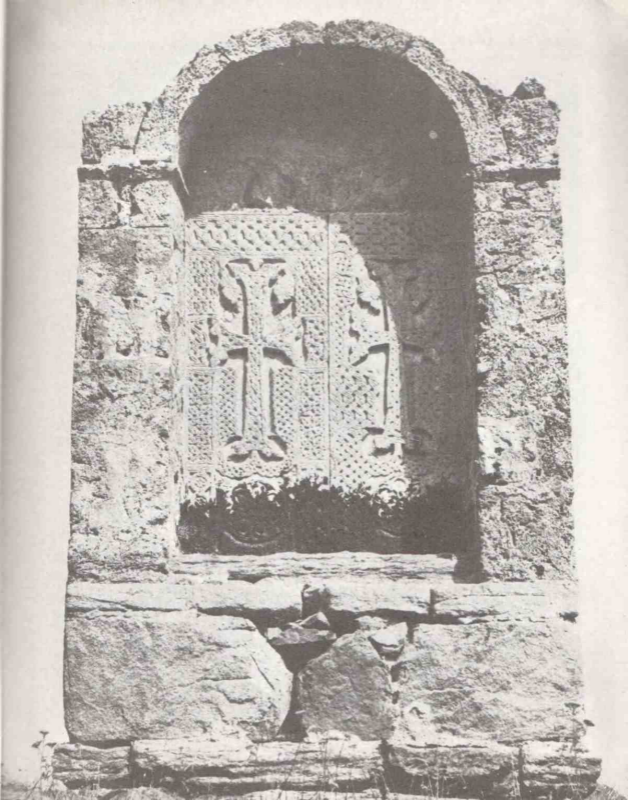
К числу учеников Мхитара Гоша принадлежал другой крупный деятель Арцаха—вардапет Ванакан Таушеци (1181—1251 г.г.). В Хоранашате Ванакан создал свою школу, в которой вел преподавание различных наук. Из числа его учеников вышла целая плеяда известных историографов XIII века—Вардан Аревелци, Киракос Гандзакеци, Григор Акнерци, Степанос Орбелян, Мхитар Айриванеци. «Эта плеяда летописцев,—писал А. Мнацаканян,—и основанные ими очаги образования составляют славу армянской учености того времени».

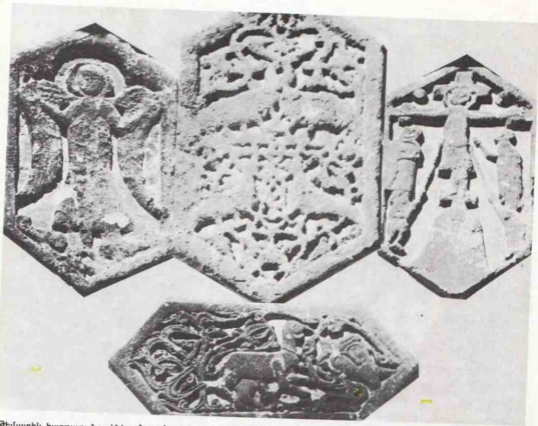
Архитектурные памятники Арцаха носили сегодня мировую славу.

Древнейшим из них является монастырь в Амарасе, основанный Григорием Просветителем в начале IV века, строительство которого было завершено его внуком, епископом Григорисом. В V веке, над могилой последнего, царь Вачаган III Благочестивый построил часовню, сохранившуюся и по сей день. Символично, что именно в Амарасе, в начале V века, Месроп Маштоц основал свою первую школу. Начиная с этого времени и вплоть до XV—XVI вв., монастырь в Амарасе сохранял значение важного центра духовной культуры.

Арцах являлся той областью Армении, где строительная деятельность, особен-

Որնափակի խաչարար, 1246 թ. Կախիքումի շրջանի
Хачкар в стене, 1246 г., Аскеранский район
Khachkars in wall [1236], region of Askeran

Թեմատիկ հարթաքանդակներ, Նոր Վարագ վանք (XII—XIII դդ.)

Тематические рельефы, монастырь Новый Варагаванк (XII—XIII вв.).
Thematic bas-reliefs, Nor Varagavank Monastery [1237]

но в XII—XIII вв., достигла исключительного расцвета.³ В это время были построены монастыри Аваптук (1163 г.) и Богородицы в Валугасе (1184 г.), Хатраванк, основанный в 1204 году, церковь Кармир (1221 г.), монастыри Моро-Дзоро (1213 г.), Гтыч (1241 г.), св. Богородицы в Царе (1301 г.) и др.

³ Сегодня на территории Нагорного Карабаха насчитывается около 1600 исторических памятников архитектуры.

Однако подлинной славы удостоились такие памятники как Гандзасар (1216—1238 гг.), Дадиванк (1213 г.), монастыри Хоранашат, Нор Гетик и св. Знамения в Нор Вараге, церковь Киранц, Макараванк (все они построены в XIII в.), которые являются жемчужинами строительного дела не только Арцаха, но и всей Армении. Здесь находились и крупные центры духовной культуры данной провинции.

Одной из особенностей архитектур-

ных памятников Арцаха является их обильное украшение скульптурным рельефом. Наиболее значительным в этом отношении является монастырь Гандзасар, построенный князем Асаном Джалалом. После церкви Сурб Хач на острове Ахтамар,—это второй уникальный памятник Армении чудесно соединяющий архитектуру и скульптуру. Наружные стены храма украшены как отдельными фигурами—Христос, Богородица с младенцем, так и целыми композициями—«Грехопадение», «Распятие» и др. Последняя сцена, вместе с крупным крестом, представляет собой великолепный

образец высокого горельефа. Вся композиция настолько впечатляюща, что архитектура здания, его высокий барабан, купол и карнизы кажутся фоном, служащим для лучшего восприятия скульптуры. Купол имеет пирамидальную форму с наклонными, веерообразно спускающимися сторонами, благодаря чему создается своеобразный свето-теневоый ритм. Барабан украшен красивыми нишами, внутри которых расположены различные скульптурные группы—заказчики с макетом в руках, орнаментальные узоры, розетки и пр.

Этот высокохудожественный памятник

Թեմատիկ խորքաքանդակ (հատված խաչքարից), XII — XIII դդ., Ասկերան

Тематические рельефы (фрагмент хачкара), XIII в., Аскеран.

Thematic bas reliefs, detail of Khachkar, [13th c], Askeran

Կոխորներ, Դադի փանք (XII—XIII դդ.)

Ктитория, монастырь Дади (XII—XIII вв.).
Doners, Monastery of Dadi [12—13th cc]

⁴ Т. Тораманян. Материалы по истории армянской архитектуры, т. II, Ереван, 1948, с. 25 (на арм. яз.).

⁵ А. Л. Якобсон. Из истории армянского средневекового зодчества. Гандзасарский монастырь, в кн. «Исследования по истории культуры народов Востока», М.—Л., 1960, с. 144—158.

ник давно уже привлек к себе внимание специалистов. Проф. Парижского университета Шарль Диль, говоря об армянской архитектуре, особо отмечает монастырь Гандзасар.⁴ Приблизительно сто лет спустя видный советский ученый А. Якобсон назвал этот памятник жемчужиной архитектурного искусства: «Это уникальный памятник средневековой архитектуры и монументальной скульптуры, который по праву следует считать энциклопедией армянской архитектуры XIII века».⁵

Своеобразием рельефных украшений выделяется также монастырь св. Знамени в Нор Вараге. В тимпане западного входа церкви имеются рельефные изображения как библейского, так и мифологического содержания, восходящие иногда еще к язычеству (грифоны с перевитыми шеями, птица, клюющая чело-века, различные животные, вплетенные в орнаментальные узоры—содержание многих из этих изображений не всегда поддается расшифровке).

Другим памятником, богато украшенным рельефами и фресками, является монастырь Дадиванк, главная церковь которого построена в 1214 г. супругой князя Вахтанга, Арзу-хатун. По сторонам окна на южной стене храма сохранились рельефные изображения княжеских сыновей—Асана и Григора, представленные с макетом церкви в руках. Рельефными узорами покрыты и другие части церкви—фронтоны, обрамления окон, а также портал северного входа.

Говоря об архитектуре Арцаха, следует также упомянуть Гошаванк (XII—XIII вв.), главную церковь Макараванка (1205 г.), алтарная преграда которой богато украшена рельефами, благодаря чему этот памятник по своей значимости сопоставим с такими шедеврами армянского зодчества и ваияния, как храм на острове Ахтамар, Гандзасар и Нораваик в Ехегнадзоре (Амагу).

Большим своеобразием отличаются

хачкары Арцаха. Г. Анохин, побывавший в Дадиванке, по поводу хачкаров, поставленных там в 1283 году настоятелем монастыря Атанасом, писал: «Мне доводилось видеть сотни хачкаров, однако этим двум, благодаря их невообразимо тонким коужевным узорам и многообразию форм—нет равных».⁶

Несколько прекрасных хачкаров связаны с именами князя Асана Джалала и его жены Арзу-хатун. Хорошо известны хачкары, установленные на могилах представителей рода Хахбакянов близ монастыря Авапук. Большой интерес представляет хачкар, установленный на могиле Аспы—жены князя Григора Допянца. Лишь на территории скита Кошик сохранилось свыше полутора десятка хачкаров с изображениями воинов. И что примечательно—в рамках опреде-

ленной стилистической близости каждый из этих хачкаров отличается своеобразием своего оформления. Творческая фантазия ваявших их мастеров поистине беспредельна. В этом отношении очень метко замечание Э. Межелайтиса: «Хачкар—это армянский феномен, символизирующий те страдания, те жертвы, которые жестокая судьба требовала от этого маленького древнего народа. А все растительные узоры, покрывающие камень, свидетельствуют о жизненной силе этого народа, против которой были бессильны жестокость, смерть и геноцид».⁷

Особый интерес представляют те хачкары, в ажурных узорах которых помещены изображения светского характера—это портреты ктиторов, военные сценки, дающие весьма ценный материал для изучения быта и жизни средне-

⁶ Б. Улубяян, Хаченское княжество в X—XVI вв., с. 244.

⁷ Газета «Гракан терт», 1983 г., 10 июня, №24.

Քաղցրի բեկոր, XII—XIII դդ., Հաթերք
Фрагмент хачкара, XII—XIII вв., Атерк.
Fragment of Khachkar [12—13th cc], Hatherk

Քանդակաքար, XI—XII դդ., Հացի գյուղ
Скульптурный орнамент, XI—XII вв., селение
Хаци.
Sculptural ornament [11—12th cc], village of Hatsi

Խաչքարի դարբնի պատերով, XII դ., Դրնավարձ գյուղ
Кузнец, фрагмент хачкара, XII в., селение Дрнавардз.
Blacksmith, fragment of khachkar (12th c.) village of Drnavardz

вековой Армении. Академик И. Орбели заметил, что хачкары далеко не всегда являлись могильными камнями: «Крестные камни с изображениями людей были обнаружены впервые в той части Армении, где вообще излюблена орнаментация рельефами, где на стенах храмов, помимо ктиторских групп, обычных и для других местностей Армении, встречаются довольно большие рельефные сцены, а именно—в Хачене».

Средневековые могильные плиты, сохранившиеся на территории Арцах-Аутика, органически связаны с хачкара-

ми. Гарегин Овсепян, приводя слова известного историка Крауса о том, что искусство народов начинается с надгробных камней, добавляет: «это несомненно верно не только для первобытных народов, но и для искусства последующих веков».

Значение надгробных плит не ограничивается тем, что они отражают искусность и умение мастеров-каменщиков; в изображениях, помещавшихся на них, нашли отражение различные стороны быта той эпохи, повседневных занятий людей, военные игры, сцены охоты, отдельные эпизоды обрядов и пр. По существу, взамен печальных надписей в память усопшего, на этих плитах видим многочисленные изображе-

И. Орбели. Бюзовые рельефы на хаченских крестных камнях XII—XIII вв., в кн. «Избранные труды», Ереван, 1963, с. 196.

ния, которые красноречиво повествуют о его жизни, занятиях, и пр., своеобразно отражая тем самым оптимизм народа, его веру в справедливость и долговечность.

«...Искусство и культура Египта,— писал Гарегин Овсепян,— наряду с многообразными другими аспектами, воплощает в себе идею бессмертия души. Греческое искусство и литература всеми своими сторонами связаны с религиозными восприятиями лишь греческого народа».⁹ Здесь мы хотим добавить, что искусство арцахских могильных плит отразило как идею бессмертия души и религиозные восприятия, так и, причем главным образом,— идею сохранения и долговечности жизни.

В средневековой культуре Арцаха значительное место занимают памятники декоративно-прикладного искусства. Мы имеем в виду предметы бытового использования: чаши, кувшины, подносы, медные котлы, корытца, подсвечники, лампы, скалки, мафраши, виды праздничной одежды и пр.

Как правило, своими общими формами и украшениями они схожи с подобными же предметами из других районов Армении. Однако у местных арцахских мастеров были и свои особенности—они отдавали предпочтение мелким узорам, которыми обильно покрывали поверхности своих изделий. Это особенно хорошо видно на роскошных серебряных, (иногда позолоченных) пряжках поясов, на головных и других женских украшениях. Большой частью они выполнены в технике накладных черненых пластин, украшенных геометрическими и растительными орнамента-

ми, в которых часто повторяются темы древа жизни, знаков вечности, в сочетании с фигурками животных и птиц. Украшались они также драгоценными и полудрагоценными камнями.

Правда, политическая история Арцаха не способствовала сохранению предметов декоративно-прикладного искусства (многого было утеряно в годы бесконечных войн, нашествий и грабежей), тем не менее, то что сохранилось позволяет составить хотя бы приблизительное представление об искусстве местных умельцев.

В первую очередь следует отметить переплеты и оклады рукописей Арцаха. На некоторых из них видим покрытые узорами серебряные пластины (обычно одна пластина помещалась в центре и четыре по углам). Знаменитое Евангелие «Таргманчац» имело украшенный, позолоченный оклад, выполненный в 1311 г. по заказу князя Григора Доянца, о чем читаем в памятной записи: «... и великий муж, князь Григор (арцахский) украсил пышно сию (книгу) золотом и серебром в память души святой супруги его Аспы... украсил также святое Евангелие окладом с золотыми картинами». Остается лишь сожалеть о том, что оклад этот не сохранился до наших дней.

Другим прекрасным образцом прикладного искусства Арцаха является рукоять кинжала князя Асана Джалала, выполненная из темнозеленого нефрита, хранящаяся сейчас в Эрмитаже. Нижняя часть рукояти и ее головка покрыты изящными растительными узорами. На рукояти сохранилась надпись: «Асан Джалал князь Хачена».¹⁰

Следует отметить, что с арцахской культурной средой связывается еще один известный памятник—мошехрани-

⁹ Г. Овсепян, Древние могильные памятники и их археологическая ценность в истории армянского искусства, в кн. «Материалы и исследования по истории армянского искусства», т. 2, Ереван, 1987 с. 153 (на арм. яз.)

¹⁰ И. Орбели. Нефритовая кинжальная рукоять с армянской надписью, в кн. «Избранные труды», Ереван, с. 135

Խաչքար, Դադիվանք (XIII դ.)

Хачкар, монастырь Дади (XIII в.).
Khachkar, Dadevank [13th c]

Առյուծի քանդակ Գանձասարի վանքի իրականացրած մուտքին
Рельефное изображение льва, Гандзасар
Relief showing lion, Gandzasar

Հեծյալ նիզակով (հատված խաչքարից), 1203 թ. Կոշիկ անապատ, Մարտակերտի շրջան, Քոշառակ գյուղ
 Всадник с копьем (фрагмент хачкара), 1203 г., скит Кошик, Мартакертский район
 Horseman with spear, detail of khachkar (1203). Monastery of Koshick, Martakert

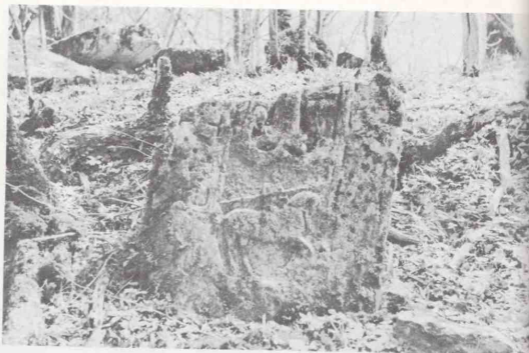
тельница 1300 года, так называемая «Хотакерац сурб Ншан». Г. Овсепян отмечает, что эта мощехранительница «в ряду сохранившихся ювелирных изделий является единственным по своей древности памятником Восточной Армении, не считая нескольких остатков подобных предметов в Киликийской Армении и поэтому представляется чрезвычайно важным для истории армянского прикладного искусства».¹¹

¹¹ Г. Овсепян, Хахбакяны или Прошяны в истории Армении, т. 1, Вагаршапат, 1928, с. 189.

Автор «Истории страны Алуанк» Мовсес Каланкатуаци (VII в.), свидетельствует, что в Арцахе-Утике уже в его время были «многочисленные мастера, умевшие плавить и изготавливать изделия из золота, серебра, железа и меди».¹²

Теперь приведем сохранившиеся древнейшие свидетельства о различных отраслях декоративно-прикладного искусства, развивавшихся в Арцахе, в частности об изделиях, изготавлива-

¹² Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, Тбилиси, 1913, с. 15.

Հեծյալ նիզակով (հատված խաչքարից), XII դ., Ասկերան
 Всадник с копьем (фрагмент хачкара), XII в.,
 Аскеран.
 Horseman with spear, detail of khachkar [12 th c],
 Askeran

шихся из шерсти. Арабские источники с восторгом упоминают работы ремесленников Восточного армянского края. Ал-Максуди пишет, что ему нигде не приходилось видеть таких ковров, покрывал и таких красок, какие производились в этой стране.¹³

В истории армянского ковроделия особое место занимают изделия Арцаха. Некоторые исследователи древнейшие сохранившиеся образцы арцахских ковров датируют XIII—XIV вв.

Примечательно, что даже первые упоминания наименования «ковер» (գորգ)

¹³ Б. Улубабян, Хаченское княжество в X—XVI вв., с. 267.

встречаются в эпиграфической надписи 1242—1243 гг. на стене арцахской церкви Каптаванк.¹⁴

Древнейший дошедший до нас армянский ковер, датируемый 1202 годом, был сделан в Арцахе, в армянском селении Бананц (близ Гандзака)¹⁵. Ковер этот украшен композицией из трех хоранов, покрытых растительным орнаментом. Хораны эти и их орнаментация сходны с подобными же изображениями в арцахских рукописях.

Другой древний армянский ковер так-

¹⁴ К. Кафадарян, Шамшадинская археологическая экспедиция в 1935 г. (В. С. Темурджян, Ковроделие в Армении, Ереван, 1955, с. 66.).

¹⁵ В. С. Темурджян, ук. соч., с. 67.

же относится к XIII веку и также своим происхождением связан с Арцахом (выполнен в Казахе). На нем имеется интересное изображение борьбы дракона с орлом.¹⁶ Большую группу составляют ковры, покрытые лишь геометрическими узорами.

Вообще арцахские ковры, несмотря на тематическое разнообразие, стилистически едины и составляют целостную группу.

В XVII—XIX вв. получили распространение ковры, известные под названием «Арцагорг» (ковры с изображе-

нием орлов), которые были созданы на основе ковров, называемых «Вишап-горг» (ковры с изображением драконов). Один из подобных образцов арцахского происхождения хранится ныне в Этнографическом музее в Мюнхене.¹⁷

Особую группу составляют ковры, именуемые «Оцагорг» (ковры с изображением змей), в центральной части которых представлены узоры, символизирующие идеи вечности и мироздания.

Мастера Арцаха, будь то ваятели, создавшие хачкары или украшавшие стены

¹⁶ Там же.

¹⁷ М. Казарян, Армянские ковры, Москва, 1985, с. 91.

Տաշանաքար կենցաղային քանդակներով (XVII դ., Շահումյանի շրջան)
Могильная плита с бытовыми рельефами (XVII в., Шаумянский район).
Tombstone with reliefs presenting everyday life (XVII c. region of Shahumian).

церквей, миниатюристи, иллюстрирующие рукописи, вязальщицы ковров и gobеленов,—все они, используя многообразные возможности орнаментики, большое внимание уделяли также изображению людей, прославлению их труда и деяний. Эта характерная черта объединяет различные виды искусств, процветавших в Арцахе.

Отличительной чертой арцахского изобразительного искусства является особенность цветового восприятия: при богатстве красочной гаммы и многообразии орнаментальных мотивов, манера исполнения преимущественно обобщенная, придающая памятникам некоторую монументальность.

С ковроделием был связан и другой вид искусства—изготовление занавесей, выполненных с применением различной техники: вышивки, аппликации, вязания. Киракос Гандзакечи с восхищением описывает работу именитой мастерицы Арзу-хатун, жены арцахского князя Вахтанга Хаченци. Она «очень помогла (церкви)—сделала вместе со своими дочерьми из очень мягкой, покрашенной в различные цвета козьей шерсти прекрасный, всем на диво, занавес-покрыв для святого алтарного возвышения, украшенный точно отражающими страсти Спасителя и иных святых накладными узорами и вышитыми изображениями, которые всех приводили в восхищение».¹⁸

Армянские историки оставили многочисленные свидетельства об искусстве изготовления тонких тканей с богатой вышивкой, использовавшихся для пошива праздничной одежды. Степанос Орбелян о мастерицах Сюника и Арцаха пишет, что изготовлявшаяся ими из пурпура и парчи царская одежда украшалась тончайшей вышивкой с применением золота и серебра, бриллиантов и

жемчуга.¹⁹ Подобные сведения имеются и в сочинении Иованнеса Драсханакертци.

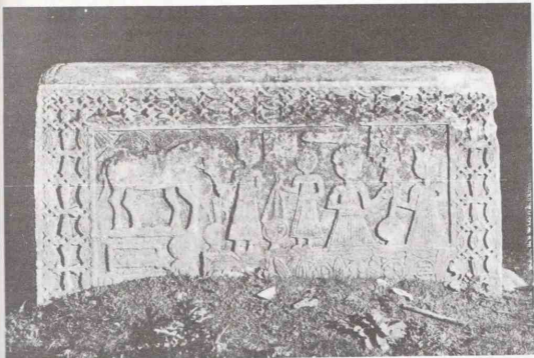
В искусстве Арцаха особое место занимает фресковая живопись. Наилучшим образом этого вида искусства Арцаха являются росписи Дадиванка. Исследование сохранившихся остатков фресок главной церкви этого монастыря (особенно в абсиде и на южной стене) свидетельствует, что вся система росписи отличается большим своеобразием. Это позволяет предположить наличие местной традиции, возможно связанной с апокрифической литературой. Мастер росписей в равной мере по-новому решает как проблемы иконографического, так и живописного плана. Спокойная гармония структуры рисунка и цвета сочетаются с монументальной техникой. Этому способствует также простота рисунка декоративных фризов. Символично, что один из сохранившихся фрагментов росписи иллюстрирует тему мученической смерти св. Стефана первоученика—историю физического уничтожения человека, преданного своей вере.

Усиление здесь некоторой деформации форм и определенная напряженность в рисунке усиливают внутреннюю экспрессию композиции, несмотря на мягкую тональность общей гаммы, в которой преобладают коричневые и землисто-зеленые краски, оживляемые местами светлой охрой.

Отдельные фрагменты росписей сохранились также на стенах небольшой церкви Арчадзор. Здесь, также как и в Дадиванке, художники смело включают в изображения неканоничные, редко встречающиеся темы. Например, в конце абсиды с севера на юг развернуты контуры двух храмов, имевших видимо символическое значение. В этой связи

¹⁸ Киракос Гандзакечи, История Армении, Ереван, 1961, с. 216

Степанос Орбелян, История провинции Сисакан, Тбилиси, 1910, с. 133—134.

Տապանաքար կենցաղային ջանդակներով (XVII դ., Շահումյանի շրջան)

Могильная плита с бытовыми рельефами (XVII в., Шаумянский район).

Tombstone with reliefs presenting everyday life (17th c. region of Shahumian)

Л. А. Дурново писала: «Должны были существовать особые причины почитания каких-то определенных храмов, чтобы их изображения могли заменить изображения святых и апостолов».²⁰

Интересны образы светских персонажей в росписи монастыря Аракеоц (XIII в.). На северной стене церкви сохранилась фигура князя в праздничном одеянии, а напротив—портрет его сына. Гармония отдельных частей компози-

ции обусловлена продуманной соразмерностью средств выражения, торжественностью поз фигур, легкостью контуров архитектурных кулис и глубоким чувством меры.

Характерными особенностями арцахских росписей становится органическое соединение монументальности и абстрактности с истинной человечностью. Если еще принять во внимание единство иконографии и стиля, то можно утверждать о своеобразии художественного феномена искусства этого региона.

К числу памятников Арцаха-Утика принадлежит также и церковь Киранц (XIII в.), стены которой были сплошь покрыты фресками.

²⁰ Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 153. Отражением существования в средневековые почитания храмов являются праздники в их честь.

Сравнительно стабильная политическая жизнь Арцаха способствовала развитию не только экономики, но также культуры и искусства, в том числе и искусства книжной живописи. Согласно данным памятных записей в Арцахе на протяжении XII—XVI вв. действовало около четырех десятков скрипториев, тесно связанных со скрипториями Сюника. Из созданных в этих скрипториях рукописей свыше ста сохранились до наших дней.

Одним из крупнейших центров письменной культуры Арцаха был Гандзасар, где находился престол католикоса Восточного армянского края.

Стараниями вардапета Ванакана в XIII в. был основан скрипторий в Хоранапашате, где этим великим учителем было создано большинство его трудов.

В монастыре Таргманчац основанном еще в 989 году, также имелся скрипторий. Именно в этом монастыре долгое время хранилось замечательное Евангелие 1232 года, иллюстрированное художником Григором, названное по месту своего долгого хранения Евангелием Таргманчац.

Другим центром письма являлся монастырь Трех Отроков. Не представляя большой ценности как архитектурный памятник, монастырь этот на короткое время явился престольным—там восседал католикос Арцаха в первой половине XIII в. Самая ранняя рукопись, вышедшая из скриптория монастыря Трех Отроков, датируется 1214 годом. Однако наибольшее количество рукописей дошло до нас от периода XIV—XVII вв.

Значительное количество рукописей было создано в скриптории при монастыре Богородицы в Царе. Эта неболь-

шая обитель известна своей школой.

Крупные центры письменности имелись также в Гандзаке, Шуше, Шамхоре, Гытчаванке, Амарасе, Тегасере и в других местах. Обо всем этом узнаем не только из памятных записей, но также из исторических источников и эпиграфических надписей.

Еще один очень интересный факт: помимо рукописей, переписанных и иллюстрированных в Арцахе, в скрипториях этой провинции скопилось немало рукописей, созданных в других центрах армянской письменности и по воле случая привезенные сюда. В период монгольского владычества арцахским князьям приходилось участвовать в их завоевательных походах, во время которых они нередко выкупали армянские рукописи и привозили их в свои владения.²¹ Таким образом, арцахскими князьями было приобретено немало избранных образцов книжной живописи, обогативших как частные, так и церковные собрания рукописей данной провинции.

По сообщению Киракоса Гандзакеци известно, что монголы награбленные ими рукописи продавали христианам. Армянские князья с великой радостью скупали их и помещали в церковные и монастырские хранилища своих владений.²² В числе князей, выкупавших и тем самым спасших рукописи, Киракос называет амирспасалара Захарию и его близких родственников, а также арцахского князя Григора Допянца.

Перечислим те иллюстрированные армянские рукописи, которые в XIII—XIV вв. были привезены в Арцах и получили «новую прописку» сыграли определенную роль в развитии местной школы книжной живописи.

Մաշեղութիւն, խաչքար, 1556 թ., Բանանց գյուղ, Ս
Աստվածածնի եկեղեցի

Распятие, хачкар, 1556 г., селение Бананц, церковь св. Богородицы
Crucifixion, Khachkar [1556], St Astvadsadsin Church, village of Banants

²¹ Помимо рукописей, приобретались также различные предметы прикладного искусства—церковная утварь, занавеси и пр.

²² Киракос Гандзакеци, История Армении, с. 279—280.

Հատված տապանաքարից XVII դ., Թարգմանչաց վանք, Խաչախաչ գյուղ

Могильная плита, украшенная рельефами, XVII в., монастырь Таргманчац.
Tombstone decorated with reliefs [17th c], Targmanchats Monastery

²³ По поводу этой рукописи высказываются различные мнения. Согласно одному из них—некоторое добавление в художественное оформление рукописи было осуществлено в Арцахе.

1. Евангелие 909 года, хранившееся в селении Мецшен (Матенадаран № 6202).
 2. Фрагмент Евангелия 950 года, вшитый в Сборник, созданный в монастыре Хоранашат в 1252 году (Матенадаран. №2273).
 3. Евангелие Бегюнц XI века, долгие годы хранившееся в селении Талыш провинции Джраберд (Матенадаран №10099).
 4. Фрагменты Евангелия 1040 года, хранившегося в селении Цор провинции Дизак (фрмг. Мат. №1252).
 5. Евангелие XI века, хранившееся в церкви св. Иованнеса в городе Гандзак (не сох.).
 6. Евангелие 1166 года, написанное в Ромкле по заказу епископа Аракеда (Матенадаран №7347).
 7. Евангелие 1283 года, написанное священником Степаносом и долгое время хранившееся в церкви Иованнеса в городе Гандзак (Матенадаран №6764).
 8. Евангелие 1294 года, написанное в Дразарке (Мат. №2588).
- Перечень этот можно было бы увеличить, однако добавим к нему лишь еще три рукописи, которые по праву принадлежат к шедеврам армянской средневековой книжной живописи:
1. Ахпатское Евангелие 1211 года, которое уже 12 лет спустя после создания было перенесено в Арцах (Матенадаран №6288).
 2. Евангелие Таргманчац 1232 года. Мы предполагаем, что эту рукопись привез в Арцах князь Григор Доян, который в 1311 году (почти 80 лет спустя) «обогатил святое Евангелие, снабдив окладом с золотыми изображениями...» (Матенадаран №2743).²³
 3. Евангелие 1237 года, созданное в Ани-Шираке. Оно принадлежало князьям—братьям Григору и Вардану (США, библиотека Чикагского университета).

Наивысший расцвет миниатюра Арцаха пережила в XIII—XV вв. От этого периода до нас дошел целый ряд прекрасных памятников, среди которых особо следует упомянуть Евангелия № 378 (1212 года), № 4823 (1224 года), Сборник № 115 (XIII века), Евангелие № 5669 (XIII—XIV вв.) и две рукописи Иерусалимского собрания также рубежа XIII—XIV вв. (№ 1288 и 1794). Во всех этих рукописях сюжетные миниатюры встречаются редко, за исключением Сборника № 115, в котором сохранились интересные изображения: юного князя Вахтанга, а также образы Христа и апостола Павла. Зато исключительное внимание уделено в этих рукописях их декоративному оформлению: хоранам, титульным листам, маргиналам, выполненным с высоким профессионализмом. Своеобразно их цветовой решение. В гамме красок преобладают бархатно-зеленые и коричневатогорчичные тона, которым особую звучность придают блики, редкое применение голубых и розовых тонов, а также легкая золотая штриховка. Что касается орнаментальных узоров, то типы их перекликаются с узорами рельефов архитектурных памятников Арцаха того же периода.

Своеобразие художественного облика арцахских памятников обусловлено силой местных древних традиций. Своеобразие это сказывается и в стремлении к лаконизму подачи основной идеи и в формах ее воплощения. В этом отношении характерным является Евангелие 1224 года, в котором скупыми средствами художник добился большой выразительности (особенно в образах евангелистов). В этой связи Л. А. Дурново писала: «Особенно выразительны лица... чуть заметным движением черт лица мастер создает проникновенное, как бы ушедшее в себя выражение мыслящего, одухотворенного лица. Простота средств передачи поразительна: здесь, как далеко не во многих случаях, оправдано по-

Բնփարոս քար, XVIII—XIX դդ., Բանանց գյուղ
 Камень от камня, XVIII—XIX вв., селение Бананц.
 Hearth stone (18—19th cc), village of Banants

Չեռագրի կազմ, Արցախ, XIV — XVI դդ.
Переплет рукописи, Арцах, XIV—XV вв.
Manuscript binding, Artsakh [14—15th cc]

Չեռագրի կազմ, Արցախ, XIV — XV դդ.
Переплет рукописи, Арцах, XIV—XV вв.
Manuscript binding, Artsakh [14—15th cc]

ложение «при минимуме затрат—максимум достижения».²⁴

Ко второй половине XIII и к началу XIV вв. относится ряд иллюстрированных рукописей, в которых значительное место уделено сюжетным миниатюрам, причем избираются сцены, представляющие редкие варианты как по тематике, так и по системе иконографического решения (рукописи Матенадарана №№ 316, 4023, 4820, 6319). К числу таких тем принадлежат эпизоды из детства Иисуса Христа (Бегство в Египет, Проповедь юного Христа в храме), иллюстрации притч (мудрые и неразумные девы), сцены Грехопадения и другие, получившие здесь оригинальную интерпретацию. Свообразием решения отличаются и чисто каноничные темы, такие как Благовещение, Рождество, Сретение, Омовение ног, Воскресение, Вознесение. Можно сказать, что в Арцахе были выработаны свои, местные варианты сцен евангельского цикла, многие из которых не встречаются в других школах армянской книжной живописи. Интересны они и принципами своего художественного воплощения, своеобразием стилизации форм, выразительностью красочного восприятия. Особую декоративность придают миниатюрам широкие, обрамляющие их, орнаментированные рамки. А мягкий, слегка приглушенный колорит сообщает им некоторую камерность и лиричность. Краски как бы покрыты серебристой патиной, временами вспыхивая неожиданно и являя массу удивительных оттенков изумрудно-зеленоватых, небесно-голубых, оранжевато-малиновых. Эта необычная сказочная гамма сообщает миниатюрам поэтичность и удивительную просветленность.

Չեռազրի կազմ, Արցախ, XIV—XVI դդ.

Переплет рукописи, Арцах, XIV—XV вв.
Manuscript binding, Artsakh [14-15 th cc]

Данный краткий обзор искусства средневекового Арцаха является лишь первой попыткой представить еще одну страницу в истории многообразного и богатого наследия армянского народа, многие вехи которого еще нуждаются в обстоятельном и углубленном исследовании.

²⁴ Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, с. 31.

Գորգ (XVII—XVIII դդ.) Արցախ
Ковёр. (XVII—XVIII вв.), Арцах
Rug (17—18th cc.), Artsakh

Artsakh is an ancient province of historical Armenia situated in the eastern part of the Smaller Caucasus. This country abounding in rivers, thick forests and fertile meadows bordered upon the Armenian province Utik and in part the country of Aluank [Caucasian Albania] on the north and north-east, upon Georgian estates on the west, and it was contiguous to Syunik on the south, reaching the northern shores of Lake Sevan, right up to Gegharkunik. At various stages in historical development these borders were sometimes shifted; however, indigenous central Artsakh always was and remained a major administrative and political unit of medieval Armenia, playing an outstanding role in the progress of political history and cultural life of the Armenian people.

As early as the outset of the 5th century the population of Artsakh and Utik time and again rose against the Persian yoke asserting the independence of their estates. Ancestors of Artsakh and Utik princes were descendants of the Aranshahik dynasty

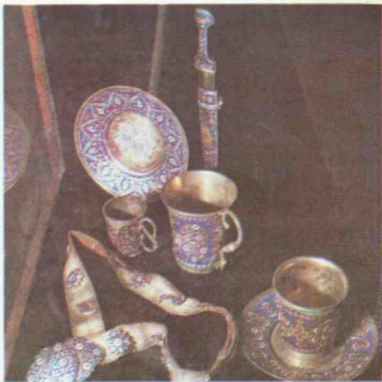
which, as tradition goes, came down from legendary Haik.

According to historical sources, the Armenian princes of Artsakh bravely confronted the tyranny of Arabs in the 9th century. In this period, prince Sahl Smbatian, ruler of Smaller Syunik-Khachen, so strengthened his position and gained such authority that the Arabs recognized his 'right to hold royal power over Armenia, Iberia and Aluank.¹ At the end of this same century, the son of Sahl Smbatian, Hamam the Pious of the Aranshahiks, whose name is connected with restoring the principality in the Eastern Armenian land or in Armenian Aluank, assumed power.²

¹ Movses Kaghankatvatsi, *History of the Land of Aluank*, translation from Old-Armenian, preface and commentaries by Sh. V. Smbatian. Yerevan, 1984, p. 166 [in Russ.].

² B. Ulubabian, *The Principality of Khachen in the 10th—16th Centuries*. Yerevan, 1975, p. 75 [in Arm.].

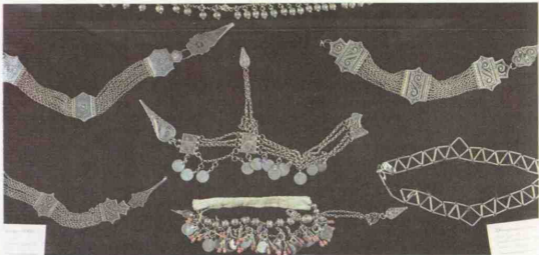

Կենցաղային գործածության իրեր, XVIII — XIX դդ.
 Предметы бытового назначения, XVIII—XIX вв.
 Articles of everyday use [18—19th cc]

In the 10th century Artsakh and a part of Utik comprised the Bagratid kingdom. At the same time on the territory of Kha-chen principality the independent kingdom of Parisos was formed, which however, existed for a short while: in the 40s of the 11th century, all Armenia, including Artsakh and Utik, was captured by nomad Seljuk tribes.

During the Seljuk sway Artsakh and Syunik princes, faithful to their freedom-yearning spirit, again raised the banner of struggle against Mohammedan tyranny. The mighty Zakarian princes who held significant posts at the Georgian court politically and morally bulwarked this liberation struggle in the 12th century. Heading the Georgian-Armenian troops they managed to liberate the borders of Georgia, as well as many of the provinces in Armenia, a-

Չարպետ և սափորներ, XVIII — XIX դդ.
 Карпет и кувшины, XVIII—XIX вв.
 Carpet and jugs [18—19th cc]

Վանաճի գլխազարդեր, XVIII—XIX դդ.

Женские головные украшения, XVIII—XIX вв.
Women's head ornaments [18—19th cc]

mong them Artsakh and a part of Utik, from the Seljuks.

These military and political successes not only stimulated the ideas of national consolidation and self-assertion, but also shaped favourable conditions for the development of culture and art. Zealous activity in the principality of Nerkin Khachen [Lower Khachen], which was one of the first to win independence, acquires particular significance against the overall background of upsurge in peaceful, creative life. The principality was founded by Vakhtang the Great [1120—1150] who was succeeded by Hasan the Great [1150—1181]. The next ruler of Nerkin Khachen was Hasan's son, Vakhtang Tangik [died in 1214], who married princess Khorishah, the daughter of Sargis Zakarian, the supreme commander-in-chief of the united Georgian-Armenian troops.

Vakhtang Tangik was succeeded by Hasan Djalal [1214—1261], the most outstanding figure in the history of the princip-

ality of the Eastern Armenian land. From the very first days of his government Hasan Djalal did much to restore the economics of Artsakh and in particular for the creation of cultural centres, for flourishing in spiritual sphere. Historians Kirakos Gandzaketsi, Stepanos Orbelian, Hovhannes Yerznkatsi, contemporaries of the great prince of Khachen, praised him highly.

However, the prince's good intentions were broken off by Mongolian invasions that started in the mid-13th century. The enterprising Khachen prince and his adherents exerted every effort to preserve conditions favourable for the development of culture and building activity.

The population of Artsakh, on the one hand, had to constantly fight and withstand the invaders, oppressive, apostatical policy, resorting to astute diplomacy and even concessions, or to straightforward military collisions, and on the other hand, they had to continue developing their culture at the cost of great emotional and physical strain.

Nevertheless in due course, potentialities

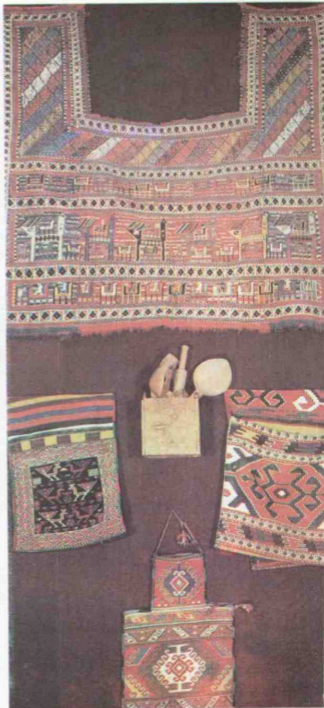
of equitable political and economic struggle became reduced. The state administrative system of Artsakh began gradually to lose its integrity. As early as the 15th century, and particularly in the 16th and 17th centuries, the domain of Khachen princes gradually split up, and on their territory separate provincial units were formed, which received the name of **melikutiun**, it being the last residue of Armenian statehood in this region. The appellation 'Artsakh, lost its previous administrative-political significance, and as the greater part of the province, since the times of Hasan Djalal, was included in the principality of Khachen, this region began to be called "Khachen".

This is the brief political history of Artsakh.

Speaking of culture in the Eastern Armenian land, its rich literature should first be noted, the formation of which is connected with the name of the 9th-century outstanding figure Hamam Areveltsi [the Pious], an offspring of the princely family of Aranshahiks.

The well-known philosopher and historian Hovhannes Sarkavag [1045—1129], who was called 'wisdom-lover', 'great teacher', 'sophist', came from the Artsakh province of Parisos. Hovhannes Sarkavag left us a rich legacy of works in various spheres of scientific thought: natural sciences, calendar-making, aesthetics, ethics, theology. He also wrote verses. One of them, 'The Word of Wisdom', thematically connected with the problem of art sources, received recognition.

The most striking figure in the literary and scientific walk of life in Artsakh was Mkhitar Gosh, the great representative of

Ավողնակալ և կենցաղային նման գործվածքներ
(XVIII—XIX դդ.)

Предметы бытового назначения (XVIII—XIX вв.)
Objects of every-day use (XVIII—XIX cc.)

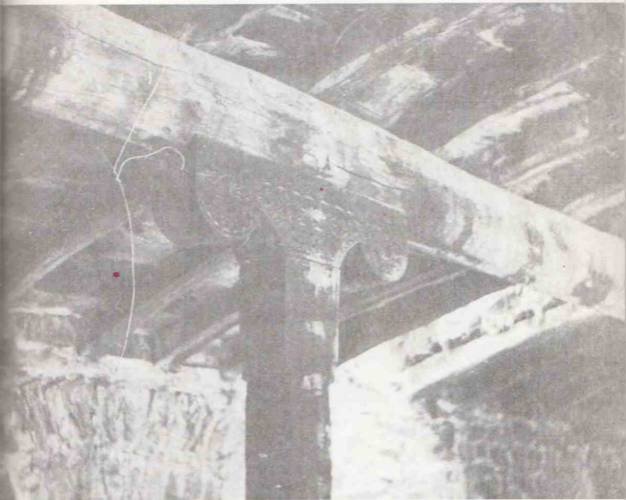
Որմանակար, Կիրանց եկեղեցի, XIII դ.
 Роспись, церковь Киранц, XIII в.
 Wall painting, church at Kirants [13th c]

juridical thought in the Middle Ages [1120—1213]. He was a scholar, legislator, pedagogue, public figure, who was also praised by contemporaries as 'a great teacher', as 'a celebrated man full of profound knowledge'. Besides 'The Code of Law', he

compiled a collection of parables of exceptional value. If in 'The Code of Law' Mkhitar Gosh tried to systematize changes in public life and the appearance of new interrelations among people on the basis of legislation, he attained the same by means of precepts in parables and fables. Problems of social and everyday life, questions of relations between separate persons, entire population strata, and different classes in society become the subject for his fables. These problems acquire particular importance in revealing the social and political reality of the epoch. The appearance of secular literature in medieval Armenia is initially exemplified in the collection of fables, compiled by Mkhitar Gosh.

Among Mkhitar Gosh's pupils is another prominent figure of Artsakh, Vardapet Vanakan Taushetsi [1181—1251]. In Khoranashat, he established a school, where he taught various subjects. Three of his pupils, Vardan Areveltsi, Kirakos Gandzaketsi and Grigor Aknertsi, present in fact the brilliant constellation of Armenian historiography of the 13th century, together with Stepanos Orbelian and Mkhitar Ayrivantsi. Philologist A. Mnatsakanian wrote: 'This pleiad of chroniclers, and hearths of education founded by them, comprise the glory of Armenian learning of that time'.

Architectural monuments of Artsakh have gained world fame today. The most ancient of them is the monastery in Amaras, founded by Gregory the Illuminator at the beginning of the 4th century, the building of which was completed by his grandson, bishop Grigoris. In the 5th century, king Vachagan III Pious built a chapel upon the latter's tomb that has been preserved till today. It is symbolic that it was in Amaras that Mesrop Mashtots founded his first school early in the 5th century. From this time on, right up to the 15th—16th centuries, the monastery at Amaras preserved its significance as an important centre of spiritual culture.

Փայտե խոյակ գեղարվեստական փորագրությամբ, 1875. Բանանց գյուղ
Капитель, художественная резьба по дереву, 1875 г., селение Банант.
Capital, carved on wood [1875], village of Banants

Artsakh was that region of Armenia where building activities, especially in the 12th—13th centuries, reached exceptional flourishing.³ Monasteries of Havaptuk

³ Approximately 1600 historical-architectural monuments are counted on the territory of Mountainous Karabagh today.

[1163] and of the Holy Virgin in Vaghuhas [1184], Khatravank founded in 1204, the Karmir church [1221], then monasteries of Moro-Dzoro [1213], Gtych [1241], of the Holy Virgin in Tsar [1301] and others were built during this period.

However, genuine glory was deemed to

O Dñe deus rex celorum
habe in te

Q^uerens me

ante tuos oculos

Q^uerens

Q^uerens me
Q^uerens me
Q^uerens me

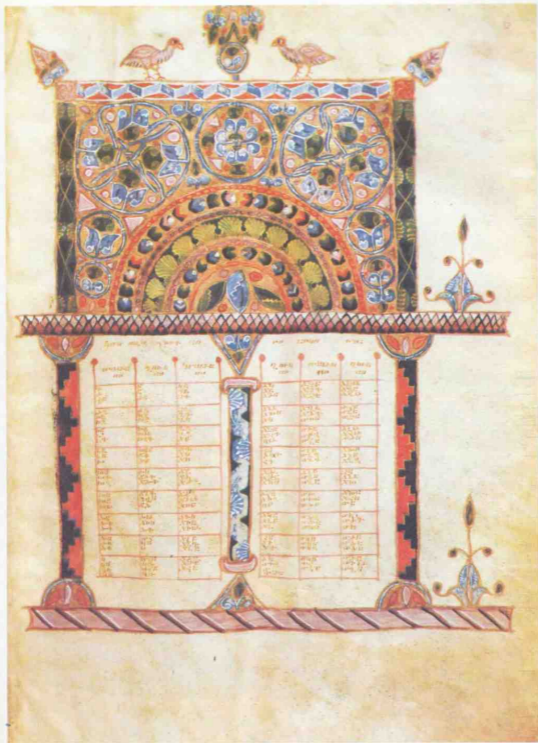
Մուտք Երուսաղեմ (հատված) ձեռ. XIII—XIV դդ. (ԱՄՍ, մասն. հավաքածու)
Вход в Иерусалим (фрагмент), рук. XIII—XIV вв. (из част. собр. США)
Entry into Jerusalem, detail, private collection, USA (13—14th cc.)

Մականթրերը Դովաս Ավետարանիչի, ձեռ. 4023, XIII—XIV դդ.
Заглавный лист Евангелия от Луки
Titlepage, Gospel of St. Luke Ms. 4023 (13—14th cc.)

Մանկ. ձեռ. № 4820, XIII—XIV դդ.:
 Рождество, рук. № 4820, XIII—XIV вв.
 Nativity, Ms. 4820 [13—14th cc]

Խորան, ձեռ. № 4823, 1224 ր.
 Хоран, рук. № 4823, 1224 г.
 Canon Table, Ms. 4823 [1224]

Գրեթե անհայտ

Յուսեթ

Մարտի

Կ

such monuments as Gandzasar [1216—1238], Dadivank [1213], the monasteries of Khoranashat, Nor Getik, of the Holy Sign in Nor Varag, complexes of Kirants and Makaravank [all built in the 13th century], which are gems of Artsakh and Armenian architecture generally. They were also large centres of spiritual life, education and culture.

A peculiar feature of architectural monuments in Artsakh is their abundant decoration with sculptural reliefs. The most significant in this respect is the monastery of Gandzasar built by prince Hasan Djalal, in 1216—1238. After the Holy Cross church on the island of Aghtamar, it is the second most unique monument of Armenia, marvellously combining architecture and sculpture. The external walls of the church are decorated with separate figures, Christ, the Virgin and Child, as well as biblical compositions: the Fall, the Crucifixion, etc. The latter scene, together with the large cross, presents a splendid specimen of high relief. The whole composition is so impressive that the architecture of the building, its high drum, dome and cornices seem to serve as a background for a better perception of the sculptures. The dome is pyramidal in form with inclined, fan-shaped sides owing to which a peculiar rhythm of light and shade is achieved. The drum is decorated by beautiful niches with various sculptural groups within: commissioners holding the church model, ornamental designs, rosettes, etc.

This highly artistic monument has long attracted the attention of specialists. Charles Dill, professor of Sorbonne University,

Անվանօրէք Մարտիր, «Քարգանչաց» պատարան, 1232 թ

Заглавный лист евангелия от Матфея, Евангелие Таргманчац, 1232 г.
Titlepage, St. Matthew, Targmanchats Gospel [1232]

Փայտուտ դեպի եգիպտոս, ձեռ. № 6319, XIII—XIV դդ.
Бегство в Египет, рук. №6319, XIII—XIV вв.
Flight into Egypt, Ms. 6319 [13—14th cc]

Արտուրյուն, Հալլիի համալս. հայկ. № 1 ձև., XIII դ.
 Крещение, XIII в., Университет в Галле, рук. Арм.
 I. (XIII в.)
 Baptism, Halle University Arm. Ms I [13th c]

speaking on Armenian architecture, specially pointed out Gandzasar.⁴ Approximately a hundred years later, the prominent Soviet scholar A. Yakobson called this monument the pearl of architectural art: 'This is a unique monument of medieval architecture and monumental sculpture, which by right ought to be regarded as an encyclopedia of 13th-century Armenian architecture'.⁵

⁴ T. Toramanian, *Materials on the History of Armenian Architecture*, vol. 2. Yerevan, 1948, p. 25 [in Arm.].

⁵ A. L. Yakobson, *From the History of Medieval Armenian Architecture: the Monastery of Gandzasar*. In: 'Studies in the History of Culture of the Peoples in the East, M.—L., 1960, pp. 144—158 [in Russ.].

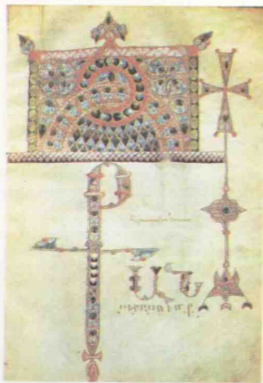
The monastery of Surb Nshan [Holy Sign] in Nor Varag stands out for the peculiarity of its reliefs. The tympanum over the western entrance of the church is decorated with presentations of biblical and mythological content in relief, sometimes coming from as early as heathen times [griffing with interwined necks, bird pecking a man, various animals interlaced into ornamental designs; the content of many of these representations is not always amenable to decyphering].

Another monument richly ornamented with reliefs and frescoes is the monastery of Dadivank, the main church of which was built by prince Vakhtang's wife Arzu-Khatun, in 1214. Both sides of the window on the southern wall of the church preserve

Դժոխքի ավերումը, «Թարգմանչաց» ավետարան, 1232 թ.
 Сочетание во ад. Евангелие Таргманчач, 1232 г.
 The Harrowing of Hell, Targmanchats Gospel [1232]

Handwritten text in red ink at the top of the page, likely a title or reference number.

Ավանաբերդ Ղուկասի, Աճ. № 4823, 1224 թ.
Заглавный лист евангелия от Луки, рук. № 4823,
1224 г.
Titlepage, St. Luke, Ms. 4823 [1224]

reliefs of the prince's sons, Hasan and Grigor holding the model of the church. Relief ornaments cover likewise other parts of the church: pediments, window framings, also the northern entrance portal.

Speaking on the architecture of Artsakh, one may also mention Goshavank [12th—13th cc.], the main church of Makaravank [1205], the altar-rail of which is richly decorated with reliefs, owing to which this monument is comparable in its significance with such masterpieces of Armenian architecture and sculpture, as the church on the island of Aghtamar, Gandzasar and Noravank in Yeghegnadzor [Amaghu].

Khachkars of Artsakh stand out for their great originality. G. Anokhin, who visited Dadivank, wrote on the khachkars put up there in 1283, by Atanas, abbot of the monastery: 'I had occasion to see hundreds of khachkars; however, these two have no equal owing to their inconceivably delicate lacy ornaments and diversity in form'⁶.

Several splendid khachkars are connected with the name of prince Hasan Djalal and his wife Arzu-Khatun. Khachkars on the tombs of the members of the Khaghbakian family, near the monastery of Havaptuk are widely known. Of great interest is the khachkar on Aspa's tomb, wife of prince Grigor Dopiants. Over a dozen khachkars with representations of warriors are preserved on the territory of the small and secluded monastery of Koshik alone. And it is noteworthy that within definite stylistic propinquity, each of these khachkars is distinguished for its peculiar design. The creative fantasy of masters who sculptured them is boundless indeed. In this respect, Eduardas Mezhelaitis, the Lithuanian poet, made an apt remark: 'The khachkar is an Armenian phenomenon, symbolizing the sufferings and sacrifices which severe fate placed upon this small ancient people. All the vegetative ornaments covering stone are evidences of the vitality of this people against which cruelty, death and genocide were powerless'⁷.

Of special interest are those khachkars, the lacy patterns of which contain representations secular in character, this being portraits of patrons, military scenes which

⁶ B. Ulubabian, *The Principality of Khachen in the 10th—16th Centuries*, p. 244.

⁷ 'Grakan Tert [newspaper], No. 24, 1983, June 10.

Հոգիանենս ավետարանիչ և Պրոխորան, Աճ. № 4823,
1224 թ.
Евангелист Иоанн и Прохор, рук. № 4823, 1224 г.
John the Evangelist and Prochoron, Ms. 4823 [1224]

107 23

Մեղազրեութիւն, ձեռ. № 316, XIII—XIV դդ.

Грехопадение, рук. №316, XIII—XIV вв.

Expulsion from Paradise, Ms. 316 [13—14th cc]

* H. Orbeli, *Everyday Life Reliefs on the Khachen Cross-Stones of the 12th—13th Centuries*. In: *Selected Works*, Yerevan, 1963, p. 196 [in Russ.].

give highly valuable material for the study of everyday life in medieval Armenia. Academician H. Orbeli observed that khachkars were not always tombstones: 'Cross-stones with representations of persons were first discovered in that part of Armenia, namely Khachen, where ornamentation with reliefs was always a favourite, where on the church walls, besides patron groups, usual likewise for other localities in Armenia, one may see fairly large relief scenes'.⁶

Medieval tombstones extant on the territory of Artsakh-Utik are essentially connected with khachkars. Garegin Hovsepian, quoting the well-known historian Krauss that the art of peoples begins with tombstones, adds: 'this is undoubtedly true not only for primitive peoples, but also for the art of subsequent centuries'.

The significance of tombstones is not confined to reflecting the artistic taste and skill of masters in masonry. Representations on tombstones depict various sides of everyday life of the epoch, daily pursuits, military games, hunting scenes, separate episodes of rituals, etc. In essence, instead of mournful inscriptions in memory of the deceased, one may observe numerous representations on the slabs which eloquently narrate his life and pursuits, being a peculiar reflection of the people's optimism, its faith in justice and longevity.

'... the art and culture', wrote Garegin Hovsepian, 'together with other multiform aspects in history, embody ideas connected with the immortality of soul. Greek art and literature in all their branches, are linked with religious perceptions of only the Greek

Մականաթըրք Հովհաննու, ձեռ. № 378, 1212 ր.

Заглавный лист евангелия от Иоанна, рук. № 378, 1212 г.

Titlepage, Gospel of St. John, Ms. 378 [1212]

259

Handwritten text in a cursive script, likely Armenian, arranged in several lines. The text is partially obscured by the decorative elements.

6. Առաւիժի միջնադարյան արվեստը

people'.⁹ We shall add here that the art of Artsakh tombstones reflected the idea of the immortality of the soul and religious perceptions, and mainly the idea of the conservation and longevity of life.

Decorative and applied arts occupy an important place in the medieval culture of Artsakh. Such objects of everyday use are bowls, jugs, trays, coppers, troughs, candlesticks, icon-lamps, rolling-pins, **mafrashes** [carpet-like textiles to hold bedclothes and dowry], holiday attire, etc.

As a rule, in form and decoration they are similar to objects from other regions of Armenia. However, local Artsakh masters showed preference to abundantly covering the surface of their wares and articles with small ornaments. This is especially well seen on sumptuous silver, sometimes gilded belt-buckles, headwear and other adornments for women. They are mostly executed in the technique of laid-on nielloed plates decorated with geometrical and vegetative patterns, where the tree of life, signs of eternity combined with the figures of animals and birds are frequently repeated. They were also decorated with precious and semi-precious stones.

Though the political history of Artsakh did not favour the preservation of decorative and applied art objects, much has been forfeited in endless wars, invasions and plunders: however, the part that has come down to us permits forming slight notion on the art of local craftsmen.

Leather and metal bindings of Artsakh manuscripts should be first noted. Some of them are covered with decorated silver plates, usually one plate placed in the centre and four in the corners. The famous Gospel of Targmanchats had a gilded binding decorated with precious stones, which was made in 1311 by order of prince Gri-

gor Dopiants. The colophon of the manuscript says: '... and the great man, prince Grigor [of Artsakh] sumptuously decorated this [book] with gold and silver, in the memory of the holy soul of his wife Aspa ... he also adorned the holy Gospel with a binding of presentations in gold'. But alas this binding, this fine specimen of art, being plundered in the 18th century, has not come down to us.

Another fine specimen of applied arts in Artsakh is the hilt of Hasan Djalal's dagger made of dark-green nephrite that is kept now in the Hermitage. The lower part of the hilt and its head are covered with exquisite vegetative ornaments. The hilt bears the following inscription: 'Hasan Djalal, prince of Khachen'.¹⁰

It should be noted that the well-known reliquary of 1300, the so-called 'Khota-kerats Surb Nshan' is also connected with Artsakh cultural media. G. Hovsepian mentioned that this reliquary is 'unique in antiquity among similar gems in Eastern Armenia, not considering remnants of such articles in Cilician Armenia, therefore it is extremely valuable in the history of Armenian decorative arts'.¹¹

Movses Kaghankatvatsi, the 7th-century historian and author of the 'History of the Land of Aluank' testifies to the presence 'of numerous masters of melting and making articles of gold, silver, iron and copper'.¹²

¹ H. Orbeli, Nephrite Dagger Hilt with an Armenian Inscription. In: 'Selected Works, Yerevan, 1963, p. 135 [in Russ.].

¹¹ G. Hovsepian, The Khaghbakians and Proshians in the History of Armenia, Vagharshapat, 1928, vol. p. 189 [in Arm.].

¹² Movses Kaghankatvatsi, History of the Land of Aluank, Tbilisi, 1913, p. 15.

⁹ G. Hovsepian, Ancient Sepulchral Monuments and Their Archaeological Value in the History of Armenian Art. In: *Materials and Studies on the History of Armenian Art*, vol. 2, Yerevan, 1987, p. 153 [in Arm.].

princes obtained quite a number of choice specimens of book-illumination, enriching private and church collections of manuscripts of the province.

As Kirakos Gandzaketsi conveyed, the Mongols sold the plundered manuscripts to Christians, and Armenian princes were only too glad to buy them and place them in the church and monastery depositories of their estates.²² Among the princes who redeemed and thus saved manuscripts, Kirakos gives the names of **amirspasalar (general) Zakharia and his close relatives, as well as Grigor Dopiants, the Artsakh prince.**

The Armenian manuscripts illustrated, which were brought to Artsakh in the 13th—14th centuries, and which played a significant role in the development of the local school of book-illumination, are as following:

1. Gospel of 909, preserved in the village of Metshen [Matenadaran Ms. 6202].
2. Fragment of the Gospel of 950 sewn in the Collection, created at Khoranashat monastery in 1252 [Mat. Ms. 2273].
3. The Gospel of 'Begunts', 11th century, preserved for many years in the village of Talish, province of Djra-berd [Matenadaran Ms. 10099].
4. Fragment of the Gospel of 1040, preserved in the village of Tzor in the province Dizak [Ms. № 1252].
5. Gospel of the 11th century, preserved in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [does not exist].
6. Gospel of 1166, written in Hromkla upon the order of bishop Arakel [Matenadaran Ms. 7347].
7. Gospel of 1283, written by priest Stepanos and preserved for a long time in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [Matenadaran Ms. 6764].
8. Gospel of 1294, written in Drazak [Ms. № 2588].

This list might be extended, but let us add only three manuscripts that are by right reckoned among masterpieces of medieval Armenian book-illumination:

1. The Haghbat Gospel of 1211, transferred to Artsakh twelve years after its creation [Matenadaran Ms. 6288].
2. The Gospel of Targmanchats, illustrated in 1232. We suppose that it was brought to Artsakh by prince Grigor Dopiants, who in 1311 [after almost 80 years] 'enriched the holy Gospel with a binding bearing golden figures... [Matenadaran Ms. 2743].²³
3. The Gospel of 1237, created in Ani-Shirak. It belonged to the princes—the brothers Grigor and Vardan [Library of the University of Chicago, U. S. A.].

Miniature-painting of Artsakh had its utmost upsurge in the 13th—15th centuries. This period is exemplified by a whole number of remarkable codices, among which the Gospel of 1212 [Matenadaran Ms. 378; the manuscript is called by the name of Vaktang Khachentsi], the Gospel of 1224 [Matenadaran Ms. 4823; the manuscript is called by the name of princess Vaneni Djadjro], Collection of the 13 century [Matenadaran Ms. 115], the Gospel of the 13th-14th centuries [Matenadaran Ms. 5669], the two manuscripts of the Jerusalem collection [Mss. 1288 and 1794, 13th—14th cc.], created in the famous scriptoria of Artsakh, should be mentioned. Narrative miniatures are rarely

²² Kirakos Gandzaketsi, The History of Armenia, pp. 279—280.

²³ Different opinions have been expressed on this manuscript. According to one of them, certain additions into the artistic design of the manuscript were made in Artsakh

Տարիան

Գարրիել

5

Անտարան
Իշխան

with sumptuous embroidery that were used for sewing holiday garments. Stepanos Orbelian wrote about craftsmen from Syunik and Artsakh, that they made royal garments of purple and brocade with finest embroidery, applying gold and silver, pearls and diamonds.¹⁹ Hovhannes Draskhanakertsi also gives similar information.

A distinctive place in Artsakh art belongs to fresco-painting. It is best presented in the frescoes of Dadivank. The study of the extant fragments of frescoes at the main church of this monastery, especially on the apse and on the southern wall, show that the whole system of mural painting was greatly original, with specified local traditions and perhaps apocryphal material. The painter of murals solved both iconographical and pictorial problems in equally new fashion. The tranquil and well-shaped structure of lines and colours imparts monumental-tectonic impression to the personages. Simplicity in the design of decorative friezes promotes this effect. It is symbolic that fragments of one of the frescoes preserved illustrates St. Stepanos the Protomartyr's death, the theme of physical annihilation of man, staunch to truth and faith.

Moderate alteration of forms and linear intensity strengthen the inner expression of the composition, notwithstanding the mild tonality of colour range, where brown and earthy-green predominate brightened up by light ochre here and there.

Separate fresco fragments have been preserved on the walls of a small church in Arachadzor. As in Dadivank, here too, the painters boldly treated canonical representations including therein rarely encountered themes. This is exemplified in the outlines of the two churches, perhaps of symbolical meaning which extend from north to south in the conche of the apse. In this connection, L. A. Durnovo wrote: "There ought to be particular reasons to

revere definite churches so that their representations could have replaced those of the saints and apostles."²⁰

Secular personages in the mural paintings of the Arakelots monastery [13th c.] are of interest. Its northern wall bears the prince's figure in festive attire, while opposite it there is the portrait of his son. The harmony of separate parts in the composition is conditioned by a thought-out proportionality of expressive means, solemn postures of figures, slight contours of architectural background, sense of right measure in the interpretation of details.

Harmonious unity of monumentality and abstractness with veritable humaneness become characteristic for Artsakh frescoes. Unity of iconography and style added, a peculiar artistic phenomenon of this region may be ascertained.

The church of Kirants [13th c.] with the fresco-covered walls also belongs to Artsakh-Utik monuments.

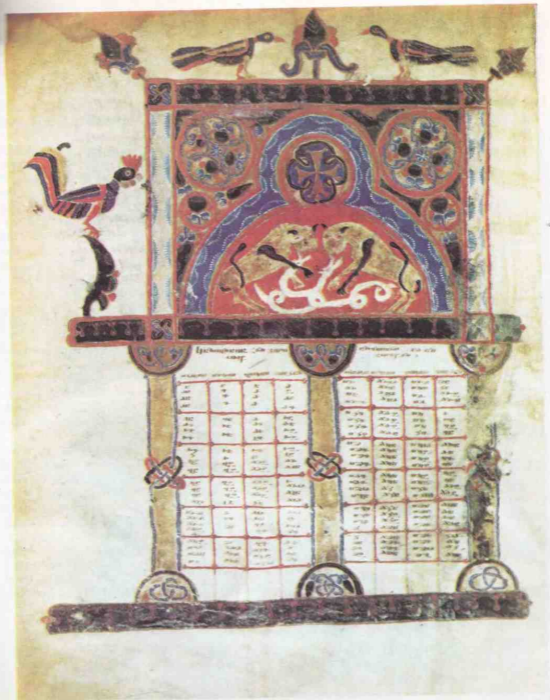
A comparatively stable political life in Artsakh promoted the development of not only economics, but also culture and art, particularly, the art of book-painting. According to the data of colophons, about three dozens scriptoria, closely connected with those in Syunik functioned in Artsakh during the 12th—16th centuries. Over a hundred manuscripts created therein have come down to us.

One of the largest centres of writing in Artsakh was Gandzasar, the seat of the Catholicos in the Eastern Armenian land.

With the endeavours of priest Vanakan, the scriptorium in Khoranashat was found.

²⁰ L. A. Durnovo, *Essays on Fine Arts in Medieval Armenia*. Moscow, 1979, p. 153 [in Russ.]. The existing reverence of temples in the Middle Ages is reflected in the feasts to their honour.

¹⁹ Stepanos Orbelian *The History of the Province of Sisakan* Tbilisi: 1910 pp 133—134 [in Arm.].

Հաստիւն «Բնաստուն և հիմար կոյսեր»-ից № 6319,
XIII—XIV դդ.

Фрагмент миниатюры «Умные и неразумные де-
вы», рук. №6319, XIII—XIV вв.
Wise and Foolish Virgins, detail, Ms. 6319 [13—
14th cc]

²¹ Besides manuscripts, various objects of applied arts: church utensils, curtains, etc. were also obtained.

ded in the 13th century, where the greater number of the noble teacher's works were created.

The monastery of Targmanchats founded in as early as 989, also had a scriptorium, where the remarkable Gospel of 1232, illustrated by miniaturist Grigor and known as the Gospel of Targmanchats was long kept.

Another scriptorial centre was the monastery of the Three Adolescents. It presents insignificant value as an architectural monument but for a short while it was the seat of the Artsakh Catholicos in the first half of the 13th century. The earliest manuscript created at the scriptorium of the monastery of the Three Adolescents dates from 1214; the greatest part of manuscripts extant are from the period of the 14th—17th centuries. A considerable number of manuscripts was created at the writing centre of the monastery of the Holy Virgin in Tsar, this small cloister being famous for its monastic and educational establishment as well.

Large centres of writing existed in Gandzak, Shushi, Shamkhor, Goshavank, Amaras, Teghaser, etc. Interesting data on this is given in colophons, historical sources and epigraphical inscriptions.

It is noteworthy in this respect that besides manuscripts written and illustrated in Artsakh, numerous choice codices created in other centres of Armenian writing were amassed at the scriptoria of this province. During the Mongol domination, Artsakh princes were sometimes forced to participate in their aggressive campaigns. Being in various places, they frequently redeemed Armenian manuscripts and brought them back to their native land.²¹ Thus, Artsakh

Վախթանգի դիմանկարը, ձեռ. № 155, XIII դ.
Портрет князя Вахтанга, рук. №155, XIII в.
Portrait of Prince Vakhthang, Ms. 155 [13th c]

princes obtained quite a number of choice specimens of book-illumination, enriching private and church collections of manuscripts of the province.

As Kirakos Gandzaketsi conveyed, the Mongols sold the plundered manuscripts to Christians, and Armenian princes were only too glad to buy them and place them in the church and monastery depositories of their estates.²² Among the princes who redeemed and thus saved manuscripts, Kirakos gives the names of **amirspasalar (general) Zakharia and his close relatives, as well as Grigor Dopiants, the Artsakh prince.**

The Armenian manuscripts illustrated, which were brought to Artsakh in the 13th—14th centuries, and which played a significant role in the development of the local school of book-illumination, are as following:

1. Gospel of 909, preserved in the village of Metshen [Matenadaran Ms. 6202].
2. Fragment of the Gospel of 950 sewn in the Collection, created at Khoranashat monastery in 1252 [Mat. Ms. 2273].
3. The Gospel of 'Begunts', 11th century, preserved for many years in the village of Talish, province of Djra-berd [Matenadaran Ms. 10099].
4. Fragment of the Gospel of 1040, preserved in the village of Tzor in the province Dizak [Ms. № 1252].
5. Gospel of the 11th century, preserved in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [does not exist].
6. Gospel of 1166, written in Hromkla upon the order of bishop Arakel [Matenadaran Ms. 7347].
7. Gospel of 1283, written by priest Stepanos and preserved for a long time in the church of St. Hovhannes in the town of Gandzak [Matenadaran Ms. 6764].
8. Gospel of 1294, written in Drazark [Ms. № 2588].

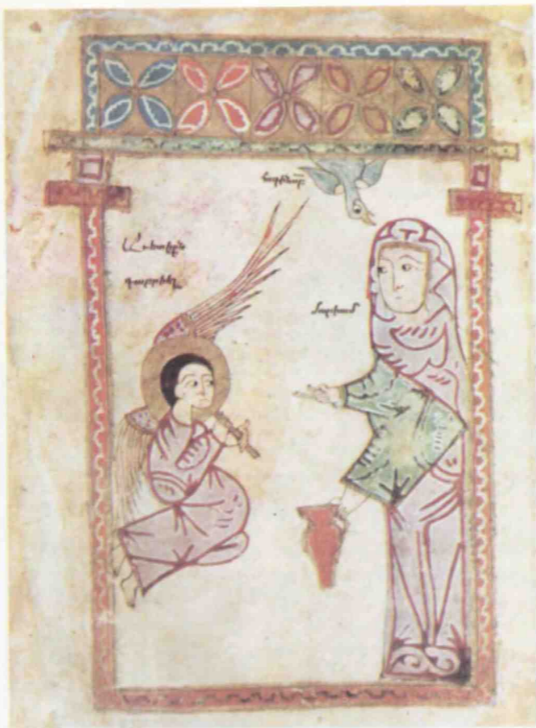
This list might be extended, but let us add only three manuscripts that are by right reckoned among masterpieces of medieval Armenian book-illumination:

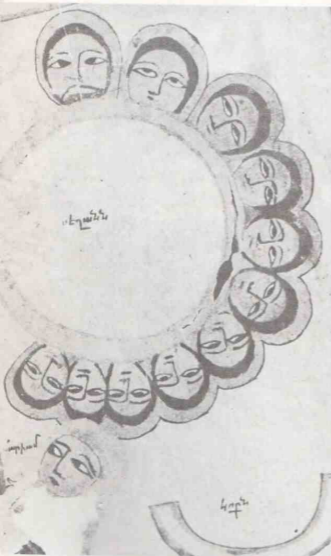
1. The Haghbat Gospel of 1211, transferred to Artsakh twelve years after its creation [Matenadaran Ms. 6288].
2. The Gospel of Targmanchats, illustrated in 1232. We suppose that it was brought to Artsakh by prince Grigor Dopiants, who in 1311 [after almost 80 years] 'enriched the holy Gospel with a binding bearing golden figures... [Matenadaran Ms. 2743].²³
3. The Gospel of 1237, created in Ani-Shirak. It belonged to the princes—the brothers Grigor and Vardan [Library of the University of Chicago, U. S. A.].

Miniature-painting of Artsakh had its utmost upsurge in the 13th—15th centuries. This period is exemplified by a whole number of remarkable codices, among which the Gospel of 1212 [Matenadaran Ms. 378; the manuscript is called by the name of Vaktang Khachentsi], the Gospel of 1224 [Matenadaran Ms. 4823; the manuscript is called by the name of princess Vaneni Djadjro], Collection of the 13 century [Matenadaran Ms. 115], the Gospel of the 13th-14th centuries [Matenadaran Ms. 5669], the two manuscripts of the Jerusalem collection [Mss. 1288 and 1794, 13th—14th cc.], created in the famous scriptoria of Artsakh, should be mentioned. Narrative miniatures are rarely

²² Kirakos Gandzaketsi, *The History of Armenia*, pp. 279—280.

²³ Different opinions have been expressed on this manuscript. According to one of them, certain additions into the artistic design of the manuscript were made in Artsakh

Հատված «Մտերիտավոր ընթրիքից», № 6319, XIII—XIV դդ.

Фрагмент миниатюры «Тайная вечерня», рук. №6319, XIII—XIV вв.
The Last Supper, detail, Ms. 6319 [13—14th cc]

encountered in all these manuscripts, except the Collection of the 13th century [Matenadaran Ms. 115], where the portrait of the young prince Vakhtang, as well as figures of Christ and apostle Paul are seen. Instead, these manuscripts are treated with exclusive attention to decorative design: canon-tables, title-pages, marginals are executed on a highly professional level, with a peculiar colour solution. Velvety green and mustard brown tones predominate in the colour range, in which the infrequent use of blue and rosy hues, as well as delicate gold carnation, impart sonority and mildness. As for ornamental patterns, they are common with those on the reliefs of Artsakh architectural monuments of the same period.

The originality of artistic visage of Artsakh monuments is conditioned by the strength of local ancient traditions. This originality is affected in the aspiration for laconism in presenting the main idea and in the forms of its embodiment. In this respect, the Gospel of 1224 is typical, where the artist achieved great expressiveness by scanty means, especially in the figures of the evangelists. In this connection L. A. Durnovo wrote: 'Faces are expressive in particular... by hardly noticeable motion in the features, the master creates a heartfelt, somewhat withdrawn into oneself, expression of a thinking, spiritual face. The simplicity of expressive media is striking; here, more than in any other case, the proposition 'maximum attainment at minimum expense' is justified.²⁴

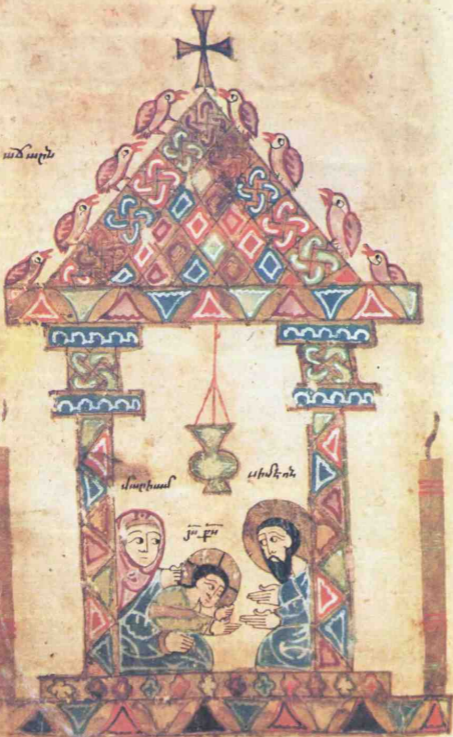
A number of illustrated manuscripts wherein narrative miniatures are given considerable place, with scenes presenting rare variants in thematics and in the system

Տեսողնառաջ, ձեռ. № 316, XIII—XIV դդ.

Сретение, рук. №316, XIII—XIV вв.
Presentation at the Temple, Ms. 316 [13—14th cc]

²⁴ L. A. Durnovo, *A Brief History of Ancient Armenian Painting*. Yerevan, 1957, p. 31 [in Russ.].

Լ անարն

մարիամ

սուրբ Եսայ

Եսայ

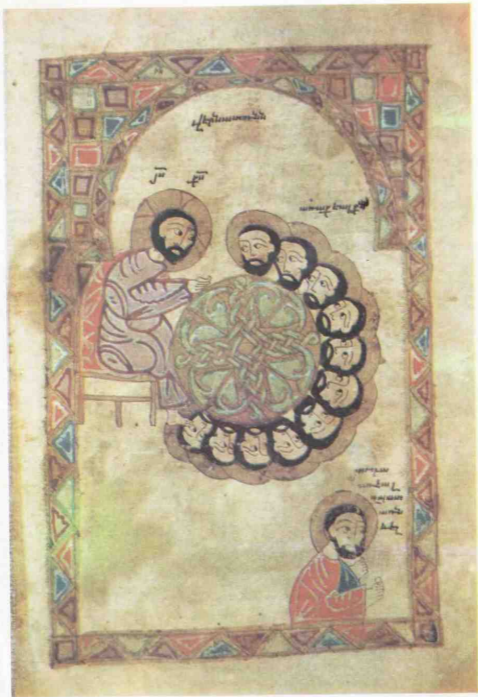

Ղազարոսի իարութունը, ձեռ. № 316, XIII—XIV դդ.
 Воскрешение Лазаря, рук. №316, XIII—XIV вв.
 Rise of Lazarus, Ms. 316 [13—14th cc]

of iconographical solution [Matenadaran Mss. 316, 4023, 4820, 6319] refer to the second half of the 13th and the beginning of the 14th centuries. Among them are the episodes from the infancy of Jesus Christ [the Flight into Egypt, Christ Teaching at the Temple], parable illustrations [the Wise and Fool Virgins], the Fall scenes and others, which received here an original interpretation. Purely canonical themes as the Annunciation, the Nativity, the Presentation into Temple, the Washing of Feet, the Resurrection, the Ascension are also distinguished for original solutions. It may be said that local variants of evangelical cycle scenes were worked out in Artsakh, many of which are not encountered in other schools of Armenian book-illumination. They are interesting in the principles of their artistic embodiment, stylization of forms, expressiveness in colour perception. Wide, ornamental settings framing the miniatures impart them special decorativeness, and the soft, slightly muffled colour range conveys an intimate and lyrical attitude to them. The paints are as if covered a silvery patina, blazing up now and again in the amazing hues of the emerald green, sky blue, orange-crimson. This unusual fairytale gamut purifies one's soul, creating a poetical media and astonishing lucidity.

This brief survey of the art of medieval Artsakh is only the first attempt to present still another page in the history of diverse and rich legacy of the Armenian people, many landmarks of which yet need a circumstantial and profound study.

Խորհրդավոր ընթրիք, ձեռ. № 316, XIII—XIV դդ.
 Тайная вечеря, рук. №316, XIII—XIV вв.
 The Last Supper, Ms. 316 [13—14th cc]

Հակոբյան Հրավարդ Հրաչյայի
ԱՐՁԱԽԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

Акопян Гравард Грачевич

ИСКУССТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО АРЦАХА

(на армянском, русском и английском языках)
«Парберакан» Ереван — 1990 *

Խմբագիրներ՝ **Ա. Ա. Բաբայան**

Ա. Ե. Հովհաննիսյան

Նկարիչ՝ **Ա. Գ. Պողոսյան**

Գեղ խմբագիր՝ **Ա. Ա. Միլիտոնյան**

Տեխ խմբագիր՝ **Հ. Ա. Հովսափյան**

Վերստ սրբագրիչ՝ **Մ. Ա. Սկրտչյան**

Հանձնված է շարվածքի 5 04 90 Ստորագրված է տպագրության 20 11 90 Չափսը 70×90^{1/16} Թուղթ կավ-ճապատ Տառատեսակ «Արարատ» Տպագրություն՝ օֆսեթ 7,03 ներկ պայմ տպ մամ, 7,94 հրատ մամ, 28,12 ներկ թերթ Պատվեր 665 Տպաքանակ 30000 Գինը հ.ճ. 50 կոպ.

«Պարբերական» ԱՀԱ, Երևան-9, Մաշտոցի պող 58
ИПО «Парберакан», Ереван-9, пр. Маштоца, 58

Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների
խորհրդին առընթեր մամուլի կոմիտեի
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
Երևան-114, Ծովակալ Իսակովի պող 48

ТИПОГРАФИЯ ЦВЕТНОЙ ПЕЧАТИ
Комитета по печати при Совете
Министров Республики Армения
Ереван-114, пр. Адмирала Исакова, 48